کورد و کوردستان
لە سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیسیاییدا

کورد و کوردستان
لە سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیسیاییدا

سەرەتای سەدەی شازدەی زایینی

تۆژینەوەیەکی مێژووییە

رابیعە فەتاح شێخ محەمەد

كورد و كوردستان له سەرچاوه مێژووییەكاندا (٣)

خانەی موكریانی بۆ چاپ و بڵاوكردنەوه

- **كورد و كوردستان له سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیسیاییدا**
- **نووسینی: رابیعه فەتاح شێخ محەمەد**
- **سەرپەرشتیاری پرۆژە:** رابیعه فەتاح شێخ محەمەد
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **بەرگ:** هۆگر سدیق
- **نرخ:** ٢٠٠٠ دینار
- **چاپی یەكەم** ٢٠١٤
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانه
- **چاپخانە:** موكریانی (هەولێر)
- **له بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی كتێبخانەكان ژمارەی سپاردنی(٢٢٧)ی ساڵی (٢٠١٢) پێدراوه.**

زنجیرەی كتێب (٨٣٣)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

ناوەڕوك

بەشی یەکەم: سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیسیایی و سەرچاوەکانی ١١
بەشی دووەم: کورد لە روانینی بازرگانی ڤینیسیاییدا ١٧
بەشی سێیەم: بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی سیاسییەوە ٣١
بەشی چوارەم: بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی جوگرافیای مێژووییەوە ٤٩
بەشی پێنجەم: بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی ئابوورییەوە ٦٥
بەشی شەشەم: بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی کۆمەڵایەتی و ئاینییەوە ٧٥
بەشی حەوتەم: بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی دابینکردنی ئاو و تەندروستییەوە ٨٧

پێشەکی:

لە راستیدا گەشتنامە یەکێکە لەو سەرچاوە گرینگانەی کە مێژووی میللەتانیان تۆمارکردووە، گەلێ گەشتیاریش لە ماوەی جودا جودا بە کوردستان تێپەڕیوون و بەرهەمەکانیان بووەتە سەرچاوەی گرینگ بۆ مێژووی کوردستان.

بازرگانی ڤینیسیایی لە ماوەیەکی هەستیاردا سەردانی کوردستانی کردووە، چونکە لە لایەکەوە زلهێزێکی وەکو سەفەوی هاتۆتە گۆڕەپانی سیاسییەوە و مەزهەبی شیعەگەریی سەپاندووە، لەلایەکی دیکە دەوڵەتی عوسمانی بۆ فرەوانخوازی رووی لە کوردستان و رۆژهەڵاتی دەوڵەتی سەفەوی کردووە.

ئەم تۆژینەوەیە بە پلەی یەکەم پشتی بە خودی سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیسیایی بەستووە، رەنگە بە قەبارە، سەفەرنامەکە هێندە زۆر نەبێ، بەڵام بۆ مێژووی کورد، ئەم بابەتانەی باسی کردوون، یەکجار گرینگن، نەخاسمە لە سەردەمێکی هەستیاردا سەردانی کوردستانی کردووە.

تۆژینەوەکە لە دەستپێکێك و حەوت بەش پێکهاتووە، جێگەی سەرنجدانە، ئەوەی لە سەفەرنامەکە بە دوور و نێزیك پێوەندیی بە کوردەوە هەبێ، تا ئەوپەڕ هەوڵم داوە سەرنجەکەی بخەمەڕوو، دواتر بەراوردی بکەم و روونی بکەمەوە، لە دەستپێکدا و بە کورتی ئاماژە بە سەردەمی هاتنی بازرگانی نەناسراو دراوە، هەرچی بەشی یەکەمە لە سەفەرنامەکە وەکو کتێب باسکراوە و روونکراوەتەوە لە چەند بەش پێکهاتووە و ئاماژە بە سەرچاوەکانی سەفەرنامەکە کراوە.

لە بەشی دووەمدا روانینی بازرگان بۆ کورد خراوەتە روو، کە دەتوانین بڵێین ئەو بەشە جێگەی تایبەتی هەیە، چونکە ئەو روانینە سەرباری ئەوەی تەماشاکردنی بێگانەیەك بۆ کورد دەخاتە روو، هەروەها هەندێ خاڵی سیاسی گرینگ لەو روانینە بۆ داهاتوو روون دەکاتەوە، لە بەشی سێیەمدا لا بە لا باسی پێوەندیی کورد و سەفەوی لەسەردەمی رووخانی دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلو کراوە، کە بازرگان بە وردی چەند خاڵێکی گرینگی خستۆتە روو، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ زانیاریی نوێ لەبارەی میرنشینە کوردییەکان دەرخستووە.

لە بەشــی چــوارەمدا بازرگــانی نــاوبراو وەك ولاتناســێك قــەلا و شــارو شــارۆكە کوردییەکانی ناساندووە و باسی دانیشتووانیشی کــردووە، هەرچــی بەشــی پێنجەمــە بەشێوەیەکی گشتیی باسی لە بازرگانی، کشتوکاڵ و باخــداری کــردووە، لــەم رووەوە هەندێ سەرنجی پچڕپچڕی خستۆتەڕوو، لە بەشی شەشەمدا باسی لە چەندین کلێسا و هەتا رادەیەك هەندێ بیروباوەڕی ئاینی بە شێوەیەکی کــورت کــردووە، هــەروەها لــە دوابەشدا باسی لە سەرچاوەکانی ئاو خواردنەوەی قەلا و شارە کوردییــەکان کــردووە، هەروەها لەبارەی تەندروستییەوەش کۆمەڵێك سەرنجی خستووەتە ڕوو.

بۆ ئــەم تۆژینەوەیــەش پشــت بــە چــەندان سەرچــاوەی جۆراوجــۆر بەســتراوە، لــە پێشەوەی هەمووشیان خودی کتێبی سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیســیاییە بــە زمــانی ئینگلیزی، ئینجا بە زمانی فارسی، ئەمەش بۆ ئەوە بووە تاکو سوود لە سەرنجەکانی وەرگێڕی فارسیش وەربگرین، بە تایبەتی لە چاپی دووەمدا پێداچــوونەوەی وردی بــۆ کــراوە و چــەندین پــەراوێزی بــە ســوودی بــۆ نوســراوە، لــە پــاڵ ئــەوەدا کتــێبی شەرەفنامەنەش سوودی لێ وەرگــیراوە، لەبەرئــەوەی هــەردوو سەرچــاوەکە لــە رووی مێژوویــیــەوە لــە یــەك نێــزیکن، بۆیــە هەوڵــدراوە ئــەوەی لــەبارەی کــوردەوە لــە سەفەرنامەکەدا هەیە لەگەڵ کتێبەکەی شەرەفخانی بەدلیسی بەراورد بکرێ، ئەمەش زۆر سوودی بە تۆژینەوەکە گەیاندووە، هەروەها سوود لــە چــەندان کتــێبی دیکــەش وەرگیراوە لەوانە کتێبــە بــە ســوودەکەی ئــەبو بــەکر تــارانی (دیــار بەکرییــە)، کــە سەرچاوەیەکی گرینگی سەردەمی ئاق "قۆیۆنلو"ــە، تارانیش مێژوونووسی دەربــاری ئاق بووە، هەروەسا ســیاحەتنامەی ئــەولیای چــەلەبیش دوای بازرگــانی ڤینیســیایی زۆرینەی کوردستان گەڕاوە و سیاحەتنامەکەی زانیــاریی زۆر گرینگــی تێدایــە و بــە وردی سەرنجی لە بواری سیاسی، جوگرافی، کۆمەڵایەتی و ئاینی کوردســتان خســتۆتە روو، سەرباری چەندین سەرچــاوەی دیکــە. هــەروەها چــەندان ژێــدەری دیکــەش لــە تۆژینەوەکەدا سوودیان لێ وەرگیراوە.

دەستپێك:

گەشتیارانی ڤینیسیایی بەر لە گەشتیارانی دیکەی رۆژئاوا یەك لەدوای یەك بەتایبەتی لەسەدەی (٩-١٠ك/١٥-١٦ز) سەردانی کوردستان و ئێرانیان کردووە، ئامانج لەم سەردانانەش ئەوە بووە، تا گووشاری دەوڵەتی عوسمانی بەسەر رۆژئاوا بەگشتی و خۆیان بەتایبەتی کەم بکەنەوە، لەبەرئەوەی ئەو شەش گەشتیارە ئیتاڵییەی کە سەریان لە ئێران داوە چواریان باڵیۆزی کۆماری ڤینیسیاییا بوون، بەمەبەستی هاوپەیمانی سیاسی لەگەڵ ئاق قۆیۆنلو هاتوونەتە دەرباری سوڵتان ئوزون حەسەن (٨٥٧-٨٨٢ك /١٤٥٣- ١٤٧٧ز)[١] لەوانە جوزافا باربارۆ، کاترینۆ زینۆ، کۆنتارینی، هەروەها بازرگانی ڤینیسیایی بۆ خۆشی لە یەکێك لە شالاوەکانی شا ئیسماعیلی سەفەوی چل رۆژ لە ئەرزنجان ماوەتەوە[٢].

لە راستیدا هەرچەندە شالاوی عوسمانی بۆ ئەورووپا زیاتر دەبوو، ولاتانی ئەورووپایی لەسەروبەندی رێنیسانسدا[٣] بە جۆرێك دەکەوتنە خۆیان تا مەترسی

١- ئوزون حەسەن: نەوەی عوسمان قەرەیولوکی سەرداری خێڵی ئاق قۆیۆنلوە، پاش ململانێی نەوەکانی قەرە یەلوك لەسەر دەسەلات، توانیی لە هەرێمی دیاربەکر و دەوروبەری سەرەتا سەرداریی خێڵەکە بکات و ناوچەیەك دابڕێنێ و بەرە بەرە خۆی بەهێز بکات، تا لە ساڵی ٨٧١ك/١٤٦٦ز سەرەتا دەسەلاتی جیهانشای ئاق قۆیۆنلوی لەناوبرد، پاشان لە ساڵی ٨٧٣ك/١٤٦٨ز توانیی بەسەر سوڵتان ئەبوسەعیدی نەوەی تەیووری لەنگ زاڵ بێ و هەموو ئێران بخاتە ژێر دەسەلاتی و لە تەورێز دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلو رابگەیەنێ، تا لە ساڵی ٨٨٢ك/١٤٧٧ز کۆچی دوایی کرد و یەعقوبی کوڕی دوای ململانێیەکی کورت جێگەی گرتەوە.ب ڕوانە کتێبی دیاربکریە، رابیعە: کوردستان لە سەدەی پازدەی زانییدا، ل١٦٤-١٨١.

2-- MERCHANT of VINCE and others: A NARRATIVE of ITALIAN TRAVELS in PERSIA, Translated by Charles Gery, BURT FRANKLIN PUBLISHER, U.S.A, NEW YORK, N.D. p.141

٣- رێنیسانس: واتە سەردەمی بووژانەوە، سەرەتا ئیتاڵیا رۆڵی پێشەنگی هەبوو لەو بزووتنەوەیەدا، کە روانینی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست بەلاوە بنێنن و بگەرێنەوە بۆ سەردەمی بەهاکانی یۆنانی و گەشەی پێبدەن، لە ئیتاڵیا ریشەکانی لە بواری شیعر و هونەر دا دەستی پێکرد، لێتوژان پێیان وایە کەوتنی قوستەنتینیە لە ساڵی ١٤٥٣ز لە رووی سیاسییەوە سەرەتای قۆناخی نوێیە. رێنیسانس لەرۆژئاوادا درێژەی کێشا و زۆرینەی زۆری بەرهەمی هزری و ئەدەبی و زانست و بوارە فرەوانەکانی دیکە لە رێنیسانسەوە سەریان

عوسمانی لەسەرخۆیان لابدەن، دەوڵەتەکانی ئیتاڵیاش لە کاتێکدا بیریان لە سنووری ڕۆژھەڵاتی عوسمانی کردەوە تا خەریکی بکەن، ئەمەش سەرەتایەك بوو بۆ ئەو سیاسەتە نوێیەی ئەو وڵاتانە پێڕەویان دەکرد. ھاتنی گەڕیدەکاتنیش لە ڕۆژئاواوە بووە تا ڕۆژھەڵات پاش یەکەمین جەنگی جیھانی بەردەوان بوو، دواتر ڕۆژنامەنووسان ئەو کارەیان ئەنجام دا[1].

دەتوانین بڵێین گەڕیدە و باڵیۆزانی دەوڵەتی ڤینسیا سەرمەشقی ئەو سیاسەتەن، کە ڕۆژئاوا گرتووتیەبەر، لە کاتێکدا ئەو وڵاتانەی سنووری ڕۆژھەڵاتی عوسمانی، ھەرچییەك بن، ڕۆژئاوا بە شێوازی خۆی سەودایی لەگەڵ کردووە، بازرگانی ڤینیسایش ھەرچەندە بازرگان بووە، بەڵام سەفەرەکەی لە مەبەستی سیاسی بەدەر نەبووە، خۆی ئاگەداری بارودۆخی سیاسی ناوچەکە و مەترسییەکانی عوسمانی بووە.

ھەڵدا، ھەتا کۆمەڵگەی لە قۆناخی دەرەبەگی بۆ بورژوازی گواستەوە و مرۆڤەیل سوودێکی زۆریان لە ئەنجامەکانی وەرگرت. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: جیمز ا کوریك: رنسانس،ترجمە: ازیتا یاسائی،تهران١٣٨٨ ھ.ش، چاپ ھفتم، انتشارات ققنوس.

١ - بڕوانە: سفرنامە اوربیان بە ایران، ژان شیبانی، ترجمە:سید چیاالدین دھشیری، تھران ١٣٨٤ ھ.ش، شرکت انتشارات علمی و فرھنگی، چاپ سوم.

بەشی یەکەم

سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیسیایی و سەرچاوەکانی

١ ـ سەفەرنامەکە:

نووسەری گەشتنامەی بازرگـانی ڤینسـیایی بـۆ ئێـران، بازرگـانێکی نەناسـراوی ئیتالّی خـەڵکی شـاری ڤینسـیایە، لـە سـاڵانی (٩٢٣-٩٢٦ك / ١٥١٧-١٥٢٠ز) گەشتنامەکەی نووسیووە. میرێلا گەلێتی لە ریزی کتێبە چاپکراوەکان باسی کردووە، لەگەڵ ئەوەی دیار نییە ناوی خۆی و بابی یان نازناوی چییە، هەروەها ساڵی مـردن و لەدایکبوونیشی نەزانراوە(٢)[١]. ئەم گەشتە لـەژێر سـەردێری(گەشـتی بازرگـان بـۆ ئێران) بڵاوکراوەتەوە، کە برێتییە لە بیست و دوو چاپتەر، هەر چاپتەرێکیش ژمارەی خۆی بۆ دانراوە، دوای ژمارەکەش نووسەر بە کـورتی، بەچـەند دێرێـك چـاپتەرەکەی ناساندووە. گەشتی بازرگانی ڤینیسیایی هەشت ساڵ و هەشـت مـانگی خایانـدووە، باسی ساڵی (٩١٢-٩١٣ك/١٥٠٧ز) کردووە، کـە لەگـەڵ سـوپای شـا ئیسـماعیلی سەفەوی بووە، کە هێرشی کردۆتە سەر عەلائولدەولەی قارەمانی، جێگەی سەرنجە لە کۆتاییەکانی گەشتەکەیدا بەگەڵ سوپای شا ئیسماعیل کەوتووە، کەواتە چەند ساڵێك بەر لەم رێکەوتە گەشتەکەی دەست پێکردووە. سەبارەت بە شارە گەورەکان و خـەڵك و دابونەریتیان بە تایبەتی ئەوانەی پێیایدا تێپەڕ بووە زانیاریی داوە[٢].

---

١ - کورد و کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتالّی دا لـە سـەدەی (سـێزدەم ـ نـۆزدەم ز)، وەرگێڕانـی: جاسـم تۆفیق، پێداچوونەوەی: سەلاح رێبوار. ستوکهۆڵم، ١٩٨٧، بنکەی هەنگاو بۆ بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری کوردی. نووسەر ئاماژەی بەوە داوە، سەرەتا بەزمانی ئیتـالّی لەگـەڵ چـەند گەشـتنامەکەیەکی دیکـە چـاپ کـراوە، لەبارەی چاپکردنی گەشتنامەکە بەزمانی ئیتالّی بۆ یەکەمجار بەم شێوەیە لە لاپەرە (٣٩) ئاماژەی پێداوە.
viaggio dun mercamte che fu nella Persia, in: Ramusio. [della Anonimo navigazione et viagg] Venetia, nella stamperia dei Giunti, 1563- 1606,[Vol.3],11,pp.78-91.

2- - MERCHANT of VINCE, Op.cit, p.141

میرنشيني قارةماني: ميرنشينيَكي توركمانيية لة سالَي (٦٥٤ك/ ١٢٥٦ز)دا لة لايةن ميرةكاني ثاشماوةي سةلجوقيية كانةوة دامةزراوة، لة ناوضةكاني (ئارمناك و لارندةو قونية) و دةوروبةري حوكميان كردووة، بوونةتة جيَطةي ضاوتيَبرِيني دةولَةتي عوسماني و دةولَةتي مةماليك، تا دواجار لة سالَي (٨٨٨ك/ ١٤٨٣ز) دا بة دةستي سولَتان محةمةد فاتيح كؤتايي بة دةسةلآتيان هات. ستانلي لين بول: الدول الاسلامية، ترجمة: محمد صبحي فرزات، دمشق، ١٩٧٤، قسم ٢،ص٤٣٥-٤٤٠ .

له هەر بیست و دوو چاپتەری گەشتنامەکەدا، لە چاپتەری یەکەمەوە تاکو شەشەم بە تەواوی باسی لە دەڤەرەیلی کوردستانی کردووە. چاپتەرەکانی دیکەش باسی لە تەوریز و باج وەرگرتن و دەسەڵاتی هەردوو سوڵتانی ئاق قۆیونلو ئوزون حەسەن و یەعقوبی کوڕی (٨٨٣-٨٩٦ك /١٤٧٨-١٤٩٠ز) و سەرهەڵدانی سەفەوی و بڵاوبوونەوەی لە کوردستان کردووە، جێگەی باسە چاپتەری حەڤدەی تەرخان کردووە بە حەسنکێف[١] هەرچەندە گەشتەکەش بە پلەی یەکەم بە مەبەستی بازرگانی بووە، بۆ خۆی چوارچێوە و مەبەستی گەشتەکەی دیارکردووە، کە ماوەیەك لە تەواوی وڵات و شار و شارۆکە و قەڵاکانی نێوان حەلەب و تەوریز و لە تەوریزەوە تا دەربەند و تا لێوارەکانی دەریای مازەندەران (خەزەر) بەسەربردووە و بازرگانیی کردووە، بەڵام ناکرێ لە مەبەستی سیاسیش دابڕێ، سەرباری ئەوەی بازرگانی ڤینیسیایی باسی لە چالاکی بازرگانی خۆی کردووە، هەروەها باسی لەوە کردووە، ئەگەر تۆپەکانی ئێمە (ڤینیسیایی) بگەیشتبایە ئوزون حەسەن، ئەوا لە ململانێی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی نەدەشکا، کە دەوڵەتی عوسمانی مەترسی بەسەر ئەورووپا رۆژ بە رۆژ لە زیادبوون دابوو[٢].

---

1 - Ibid p.141,142,145,149,155, 159,194.

2 - Ibid, p.143.182

منوچهر دانش پژوه. بریسی سفرنامەهای دوره صفوی، انتشارات دانشکاه، اصفهان، فرهنگستان هنر، پایز ١٣٨٥ ه.ش،ص١٨- ١٧. هەروەها لەبارەی ململانێی سوڵتان محەمەد فاتیحی عوسمانی و ئوزون حەسەن، بگەرێوە: حسن روملو:احسن التواریخ، به اهتمام: عبدالحسین نوائی، بنگاه ترجمه ونشری کتاب،تهران، ١٣٤٩ه.ش، ج ١١،ص٥٢٤-٥٢٥. رابیعە فەتاح: کوردستان لە سەدەی پازدەی زایینییدا،وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر،٢٠٠٥ ،ل١٧٨-١٧٩.

ب . سەرچاوەكانی گەشتنامەكە:

بازرگانی ڤینیسیایی هەر تەنها باسی ئەو ماوەیەی نەكردووە، كە خۆی لە كوردستان و ئێران بە سەری بردووە، بگرە لە گرینگترین رووداوەكانی ناوچەكە لە ماوەی ئوزون حەسەن تا كۆتایی گەشتەكەی دواوە، سەرچاوەكانی بەم شێوەیە دابەش دەبن:

١- بینین:

گەشتنامە بۆ خۆی تۆماركردنی ئەو رووداوانەیە، كە پتر لە رێگەی (بینین)ـەوەن، لەبەرئەوە بینین سەرچاوەیەكی گرینگی كتێبەكەی پێكهێناوە، چونكە ئەو رووداوە سیاسییانەی خۆی بینیویەتی تۆماری كردوون، هەروەها لە رووی جوگرافیای مێژووییەوە، پێناس و ماوەی نێوان شار و قەلاكانی تۆماركردووە. لەسەرەتاوە گوتویەتی: "پێویستە خوێنەران دڵنیا بن لەوەی دیومە و بیستوومە، هەر ئەوەم وتووە" چونكە بۆ خۆی لەگەڵ لەشكری شا ئیسماعیل بووە لە ئەرزنجان[١].

حەزی كردووە بگەڕێ تا ببینێ، لە شاری ئامەد بە سواری گەڕاوە تا بورجەكانی ببینێ[٢]، هەروەها مانەوەشی لە شار و قەلا كوردییەكان گرینگیەكی دیكەی ئەو سەرچاوەیە، چونكە دوو مانگ لە حەسنكێف و مانگێك لە كیفەندوور، پازدە رۆژ لە بەدلیس ماوەتەوە[٣] سەرباری ئەوەی بە زۆرینەی شار و قەلا كوردییەكانی باكوری كوردستان تێپەڕبووە یاخۆ ماوەتەوە.

---

1 -- Ibid, p.141.

2 -- Ibid, p.145.

3- - Ibid, p.147,152.

(گری) وەرگێڕی ئینگلیزیی سەفەرنامەكە لە پەراوێزدا بەم شێوەیە ناساندوویەتی: شوێنەكەی وێرانەیەكە لە دۆڵێكی تەنگی نێزیك بەدلیسدا.

٢- سەرچاوەی زارەکی و بیستن:

بازرگانی ڤینیسیایی هەندێ رووداوی تۆمار کردووە، هەرچەندە لە ماوەی سەفەرەکەی دا روویداوە. کەچی بە چاوی خۆی نەی دیوە، بگرە لە رێگەی کەسانی دیکە بیستویەتی تۆماری کردووە، تەواوی هێرشی سەفەوی بۆ سەر قەلاّی وان، لە رێگەی زاری ئەو سەربازانەی کە گەڕابوونەوە بیستووە، دواتر نووسیویەتەوە[١] هەروەها لە حەلەبدا بازرگانی ڤینیسیایی چەندین جار لەگەلّ دوو کچەکەی ئوزون حەسەن، کە لە ژنە مەسیحییەکەی بوون، قسەی کردووە[٢]، پێدەچێ ئەو چاپتەرانەی لەسەر ئوزون حەسەن و یەعقوبی کوڕیەتی، لەوان بیستبێ.

٣- زانیاریی خۆی:

بازرگانی ڤینیسیایی پشتی بە زانیاریی خۆی بەستووە، لەبەرئەوەی بە وردی ئاگەداری ئەوە بووە، کە ئوزون حەسەن بەرامبەر دەولّەتی عوسمانی شکاوە، چونکە تۆپەکانی حکوومەتی ڤینیسیایی نەگەیشتوویەتی، هەروەها لەشکری زیاتریی ئاق قۆیونلو لە ئێران پێی رانەگەیشتووە[٣].

سەرەڕای ئەوەی لە ناساندنی شار و قەلاّکان بازرگانی ڤینیسیایی زانیاریی هەبووە. بۆ نموونە لە کۆندا شاری بەدلیس ئەسکەندەر چێ کردووە[٤] یان شاری خەلاّت، کە لە شوێنەوار و تەلارەکانی دەرکەوتووە لە کۆندا شارێکی مەزن بووە[٥].

---

1 -- Ibid, p.181.

2 -- Ibid, p.183.

3 -- Ibid, p p. 181- 182

4- - Ibid, p.157.

شرفخان البدليسي: شرفنامه، ترجمه: محمد جميل الملا احمد الروزبياني، اربيل، مؤسسه موكرياني، ٢٠٠١.ص٥٦٩.

5 -- Ibid, P.160.

بەشی دووەم

کورد لە روانینی بازرگانی ڤینیسیاییدا

له راستیدا بابەتی روانین بۆ خۆی بابـەتێکی فەلسـەفییە، لێـرەدا روانـین پابەنـدە بـە زەمەن شوێنێکی دیارکراو کەسێکی دیاریکراو، ئەو کەسەش بازرگانی ڤینیسیاییە، کـە سەفەرنامەکەی خۆی نووسیوەتەوە، لەبەرئەوە پتر پابەند دەبین بەو کۆنتێکستەی گەشتیار تیایدا بیروڕای خۆی دەهەمبەر کورد دەربڕیوە، بۆیە تەواوی باسکردنی کورد لـە روانینـی بازرگانی ڤینیسیاییدا، کات و شوێنی دیاریکراو لەنێو دەقی سەفەرنامەکەی پێکدێنێ.

ئەو زانیارییانەی لە روانینـی بازرگـانی ڤینیسـیاییدا هـەن، زانیـاری گـرینگن بـۆ نەتەوەی کورد و پێوەندیی لەگەڵ دراوسـێکانیدا لەبەرئـەوەی لـە زۆرینـەی شـارەکانی کوردستان بە تایبەتی کوردسـتانی بـاکور ماوەتـەوە، لـە هـەمان کـاتیش سـەری لـە تەوریزی پایتەختی ئێران ـ لەو سەردەمدا — داوەو ئاگـەداری بزاوتـی شـا ئیسـماعیل بووە و هەروەها لە بیروڕای سەفەویش زانیوە، لەبەرئەوە سەرنجی گرینگی دەرخسـتوون، لەو بارەوە دەتوانین بڵێین ئەو خاڵانەی دەستنیشانی کردوون، سەرەتای دابڕانی کورد بـە قەوارەی ئێران یاخود لەبەربیروباوەری مەزهەبی — شیعە — خستۆتەروو.

بازرگانی نەناسراو لە چاپتەری یەکەمدا باسی لـەوە کـردووە، کـە زانیـاریی زۆری لەبارەی شاری گەورە و میللـەت و نەتـەوە و خـەڵکان و دابونـەریتی بێگانـە هەیـە[1]، گومان لەوە دانییە بازرگانی ڤینیسیایی چووەتە هەر شار و شـارۆکە و قەڵایـەك، هـەر تەنیا لە پیشەکەی خۆی زانیاری نەنووسیووە، بگرە سەرنجی دیکەشی لە بواری سیاسـی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و هی دیکە خستۆتە ڕوو.

دەبێ ئەوەش بڵێین بازرگانی ڤینیسیایی لەبارەی روانینی خۆی بە سـادەیی سـەرنجی خسـتۆتە ڕوو، خـۆی گوتوویـەتی، کـە جگـە لـەوەی بـە کردەنـی بینیویـەتی یـاخۆ بیستوویەتی لەمە پتری نەنووسیووە، بۆیە لە هیچ شـتێك زێـدەڕۆیی نـەکردووە، بگـرە مەبەست و ئامانجـەکانی خـۆی بـە سـادەیی دەرخسـتووە، وەك بازرگـانێکی راسـتگۆ سەفەرنامەکەی نووسیوەتەوە بە دەستەواژە و وشەی ڕەنگاوڕەنگ نەیڕازاندۆتەوە[2].

---

1 -- Ibid, P.14 ..سفرنامە،ص٣٧٧

2 -- Ibid, P.14..سفرنامە،ص٣٧٧

١. وابەستەبوونی ئاینی کورد:

تا ئەو کات و سەردەمە ی بازرگانی ڤینیسیایی هاتۆتە کوردستان — سەرەتای سەدەی (١٦ ز / ١١ ك)یە، کورد لە رووی وابەستەبوونەوە لەنێو ئاینی ئیسلامدا سوونە بووە، پەرەسەندنی بیروباوەڕی سوونە لەنێو کورد لەو سەردەمەدا بابەتێکی فرەوان و تۆژینەوەی زۆری دەوێ، بە درێژایی سەدەکاتن لەنێو ئیسلامدا نەك هەر لە کوردستان، بگرە لە دەرەوەی کوردستانیش چەندین زانای ئاینی کورد هەڵکەوتوون و کاریگەرییان بەسەر دەوروبەر و کۆمەڵگەی خۆیانەوە هەبووە[1] پاش رووخانی دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلو[2] لە ئێران بەدەستی شا ئیسماعیل لەسەرەتای سەدەی (١٦ ز/ ١١ك) شا ئیسماعیل ناوکی سوپاکەی لە پیاوانی تەریقەتەکەی پێکهاتبوو، لە رێگەی تەریقەتی سەفەوییەوە گەشەی بە دەوڵەتێکی زلهێزدا و مەزهەبی شیعەی کردە ئاینی رەسمی دەوڵەت [3] بازرگانی ڤینیسیایی باسی لە خاڵە گشتییەکانی عەقیدەی شێخ ئیسماعیل کردووە، بەتایبەتی بڵاوبوونەوەی لە تەورێزی پایتەختدا [4]، لەوێدا لەوە دواوە نێزیکەی سەد و پەنجا کەس لەژێر درەختێکی گەورە کۆبوونەتەوە، لەبارەی ئاینی نوێ، واتە ئاینی سەفەوی وەعز و وتاریان دراوەتێ، لەوێدا پرسیاریش کراوە،

---

١ - بڕوانە: البدليسي:ص٥٧٦-٥٨٥. محەمەد بایراقدار: ئیدریس بەدلیسی، وەرگێڕ،شکور مستەفا، چاپی یەکەم، کوردستان،١٩٩٩ ز، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، کتێبی سەنتەری برایەتی٤، ل١٤-٣٨.د. قادر محمد حسن: اسهامات الكرد في الحضارة الاسلامية(دراسة عن دور الكرد الحضاري في مصر و بلاد الشام خلال عهد المماليك ، سبيريز، ط١ن مصبعة الحاج هاشم، اربيل ٢٠٠٩.

٢ - بڕوانە حسن روملو

٣ - والتر هينس:تشكيل دولت ملى در ايران، ت:كيكاووس جهاندارى چ چهارم ١٣٧٧ه.ش، تهران،انتشارات خوارزمى، ص١٢٦.هانس روبرت رويمر:ايران در راه عصر جديد(تاريخ ايران از ١٣٥٠-١٧٥٠) ت:اژر اهنچى، انتشارات تهران، پاييز ١٣٨٠ه.ش،چ١، ص٢٨٣-٢٨٦.

٤ - شایانی باسە پێش سەفەوی تەورێز لە رووی مەزهەبییەوە زۆرینەی سوننە، چەندان زانا گەورەی لێ هەبوون، لەوانە سەرباری ئەوەی پایتەختی دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلو سوننە مەزهەب بووە. بڕوانە والتر هینس: ص١٤٥-١٥٣.

واعیزەکانیش دووکەس بوون، کە لە پرسەکانی ئاین ـ ڕێبازـ ی نـوێ قاڵبوونەتـەوە، زۆر لە خەڵکی ئەوێ دەیانگوت، یـەکێ لەوانـە ڕێنـوێنی ئـاینی بـە سـوڵتان شـێخ ئیسماعیل داوە، ئەوی دیکەش بە وردی چاوەدێری کەسی یەکەم دەکات و خەڵکیشی بۆ گردبوونەوە و کۆبوونەوە هان دەدا[1].

لێرەوە دەردەکەوێ سەرباری ئەوەی سەفەوی دەسـەڵاتی گرتۆتـە دەسـت و ئـاینی ڕەسمیی ڕاگەیاندووە، لەنێو خەڵکیشدا بانگەواز بڵاودەکەنەوە، بـەجۆرێ لـە دوو لاوە هەنگاویان ناوە، لەلایەکەوە بەهۆی دەسەڵاتەوە، لەلایـەکی دیکـە لـەنێو خەڵکیـدا. هەروەها ڕوونی کردۆتـەوە خـەڵکی ئێـران شـا ئیسـماعیلیان زۆر خـۆش ویسـتووە، بەرادەی ئەوەی پەرستوویانە، بەتایبەتی قزلباشەکان ـ ئەندامانی سوپاکەی ـ. کە بێ هیچ بەرامبەرێك دەچنە جەنگ و لە ڕێ و لە پێناو "شا" خۆیان بەخت دەکـەن، لـە جەنگ هاواردەکەن و دەڵێن "شێخ ، شێخ" شا ئیسـماعیل بـە دوو واتـە پـەنای بـۆ دەبەن، جارێکیان وەکو فریادڕەس بەهانایانەوە هاتبێت، جارێکی دیکەیان بـە واتـای پێغەمبەر و بگرە زیاتریش ناوی دەهێنن، موسـڵمانان دەڵـێن " لا الـه الا الله محمـد رسول الله" کەچی — پێڕەوانـی سـەفەوی — دەیـانوت "لا الـه الا الله اسماعیـل ولی الله" بازرگان گوتویەتی: بیستوومە کە ئیسـماعیل لـەم ڕووەوە ئەمـەی پـێ خـۆش نییە[2].

ئەمەش دەری دەخات خەڵکی ئێران زۆر بە توندی پابەندی سەفەوی ـ شیعەگەری ـ و خودی شا ئیسماعیل بـوون، بێگومـان ئـەم پابەندبوونـە لەسـەردەمی پێشـوو، لەسەردەمی دەسەڵاتی تەیموری [3] و قەرە قۆیۆنلو [1] و ئاق قۆیۆنلو بەو جۆرە لە ئێران

---

١ - سفرنامه:٤٠٩

٢ - سفرنامەص٤٥٦_٤٥٧.

٣ - تەیموری لەنگ: پاش مردنی تەیموری لەنگ نەوەکانی لە بەشی ڕۆژهەڵاتی ئێران و ئەفغانستانی ئێستە دەسەڵاتیان گرتە دەست، شاهروخی کوڕی تەیموری لەنگ هەراتی کردە پایتەختی خـۆی، لەسـەردەمی وی دا دەسەڵاتیان گەیشتە چڵەپۆپە، دواجار ئوزون حەسەن لە ساڵی ٨٧٣ھ/١٤٦٨ز کۆتایی پێ هێنان. بڕوانە: حسین میر جعفری: تاریخ تیموریان و ترکمانان، انتشارات دانشگاه اصفهان.

رووی نەداوە، لەلایەکەوە سنوورێکی زۆری ئێران پێکەوە گرێ بدا، لەلایەکی دیکەوە پێوەندیی خەڵك و دەسەڵات پتەوتر بکات.

هەروەها لەوەش دواوە، کە ئەو ڕێبازە ئاینییە کاری لە جلوبەرگیش کردووە، گوتویەتی: ئەوان کڵاوی سوور لەسەر دەکەن، کە بڵندە و هێمای دوازدە ئیمامی [2] بە سەرەوە دیارە و ریش و سمێڵیش ناتاشن[3].

بازرگانی ڤینیسیایی روونی کردۆتەوە ، کە زۆرینەی خەڵکی ئێران هاتوونەتە سەر ئاینزایی شیعە و بڕوایان بە دوازدە ئیمام هێناوە، بە کەسێکیشەوە پابەندن، کە پایەی لە رووی سیاسی و ئاینییەوە زۆر بەرزە ، ئەمەش وای لێکردوون بە توندی وەری بگرن ، تەنانەت لە جلوبەرگیشیان رەنگی داوەتەوە.

لەگەڵ ئەم بەرئەنجانەش لەبەرئەوەی ئەو رووی لە کوردستانیش کردووە، هەڵوێستی کوردی لەبارەی ئەم ڕێبازەوە لەو سەردەمەدا خستۆتە ڕوو، ئەم هەڵوێستەشی لە میانەی میر و سەردارە کوردەکان روون کردۆتەوە، دیارە لەو سەردەمەدا زۆرینەی قەوارە کوردییەکان لە کوردستانی باکور کۆبوونەتەوە، ئەم پێوەندییەشی، واتە پێوەندیی کورد بە ئاینی سەفەوی لە سێ شوێن دیاری کردووە و

---

١ - قەرە قۆیۆنلو: خێڵێکی تورکمانە، پاش رووخانی دەوڵەتی ئیلخانی، توانیی لە هەرێمی دیاربەکر جێگەی خۆی بکاتەوە و رۆڵی لە مێژووی ناوچەکە و دەوروبەری هەبێت، لە ماوە سەردارێتی قەرە یوسف دا سەرباری ئەوەی شەڕی توندی لەگەڵ تەیمووۆر لەنگ کرد، توانیی لەساڵی ٨٢٣ك/تەوریز بگرێ، دوای لەناوبردنی دەسەڵاتی جەلائیری توانیی بەغدا بخاتە ژێر رکێفی خۆی و دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلو دابمەزرێنێ، دواتر کوڕەکانی دەسەڵاتیان گرتە دەست تا لە ساڵی ٨٧١ك/١٤٦٦ز ئوزون حەسەن جیهانشای کوڕ قەرە یوسفی کوشت و کۆتایی بە دەوڵەتی قەرە قۆیۆنلو هێنا. بڕوانە حسین میر جعفری: ص٢٣٢-٢٦٣

٢ - دوازدە ئیمامی: مەزهەبێکی شیعەیە و باوەڕیان لەسەر بنەمای دوازدە ئیمام دامەزراوە، کە لە ئیمامی عەلییەوە دەست پێ دەکات تا دوازدە پشتی دیکەی، شێخ سەفیەدینی باپیری شا ئیسماعیل بانگەشەی دەکرد، کە بە بیست پشت دەگاتە موسا کازمی ئیمامی حەفتەم، سەفەوی لەگەڵ پەرەسەندن و چەسپاندنی دەسەڵاتیان کردیانە مەزهەبیی رەسمیی دەوڵەت. رویمر:ص٢٥٨-٢٦٧.

٣ - سفرنامە:ص٤٥٧

بە ئاشکرا روونی کردۆتەوە، کە کوردان چ میر و چ خەڵکەکەی لە ناخەوە رقیان لە رێبازی سەفەوییە، ئەم رق لێ بوونەوەیەش، کە لە بنەچەیەکی بیروباوەڕەوە سەرچاوەی گرتووە، لە تەواوی کۆمەڵگەی کوردەواری بڵاوبۆتەوە و چەسپاوە، کورد تەنیا بە رواڵەت کڵاوی سوور لەسەر دەنێن، ئەگینا لە دڵەوە بەهیچ جۆرێ مەزهەبی شا ئیسماعیلیان قبووڵ نییە.

لە چاپتەری چوارەمدا باسی لە میری حەسنکێفی کردووە، گوتوویەتی، کە زاوای شا ئیسماعیلە و پێڕەوی لە شا ئیسماعیل ناکات، چونکە کوردە و کوردیش یاخی و سەرکێشن، هەرچەندە کڵاوی سوور لەسەر دەنێن، بەڵام لە ناخەوە هەواداری سەفەوی نییە، تەنیا بۆ ڕواڵەت ئەم کارە دەکەن[1] لە چاپتەری حەڤدەدا ئاماژەی داوە، کە سوڵتان خەلیل کوردە و خزمی شا ئیسماعیلە، هەرچەندە کوردان گوێڕایەڵی سەفەوییانن، بەڵام لە دڵەوە نەفرەتیان لێ دەکەن[2]، لە باسی شاری بەدلیس دا نووسیوویەتی، کە ئێرانییەکان (پێڕەوانی شا ئیسماعیل) چوونەتە ژێر ئاڵای رێبازی سەفەوی و کڵاوی سوور لەسەر دەکەن، تەواوی کوردان لە بەرانبەر ئێرانییەکان موسڵمانترن، چونکە ئێرانییەکان چوونەتە ژێر ئاڵای سەفەوی، کەچی کوردان ئەم ئاینەیان قبووڵ نییە، هەرچەندە کڵاوی سوور لەسەر دەنێن، بەڵام لە ناخەوە رقیان لەو ئاینەیە[3].

وەك دەردەکەوێ بازرگانی ڤینیسیایی لەو سێ شوێنەدا بە ئاشکرا باسی لە نارەزایی و ناتەبایی بیروباوەڕی کورد و سەفەوی کردووە، لە چەندین باری دیکە باسی لە نارەزایی کورد بەرامبەر ئوستا جلوخان والی دیاربەکری سەفەوی کردووە، لەبەرئەوە کوردستانی باکور ئەو سەردەم مەکۆ و مەڵبەندی قەوارە سیاسییەکانی کورد بووە، لەبەرئەوە سیاسەت و پێوەندیی کورد، لەوێ رەسم دەکرێ، دەتوانین

1- Ibid, P.152 .سفرنامه،ص٣٩٠_٣٩١.

2 - Ibid, P.95.سفرنامه،ص٤٤٣.

3 - Ibid, P.157.سفرنامه،ص٣٩٧.

لەبارەی بیروباوەڕی کورد بۆ مەزهەبی نویٚ و روانینی بازرگانی بۆ سەفەوی لەو بارەوە ئەم خالاٌنە بخەینە ڕوو:

١- لـە رووی موسـڵمانییەوە کـورد لـە ئێرانیـەکان موسـڵمانترن، بازرگـانی ڤینیسیایی بەبیٚ ئەوەی باس لەوە بکات، لەبەرچی کـورد موسـڵمانترن؟ ئـەم رایـەی دەرخستووە، لە راستیدا روونکردنـەوەی موسـڵمانبوون لـەم رووەوە کـارێکی ئاسـان نییە، بەلاٌم ئەو لەلایەکەوە خـۆی لـە بیروبـاوەڕی کـوردانی کۆڵیوەتـەوە، لەلایـەکی دیکەوە بە چاوی خۆی سەرنجی لە ئۆل و بیروباوەڕی سەفەوی داوە.

٢- میرە کوردەکان لە سەرەتا روویان لە سەفەوی ناوە و رێزیان لە بیروباوەڕی شـا ئیسماعیل گرتووە، نەبوونەتە شیعە، بۆیە ئەم هەنگاوە لەلایـەن مـیرە کوردەکانـەوە لایەنی سیاسەتکردنی بە خۆوە گرتووە، هەروەك چـۆن شـا ئیسـماعیلیش بەرامبـەر کورد سیاسەتی کردووە و خوشکی خۆی داوە بە سولٌتان خەلیل.

٣- وەنەبیٚ هەر تەنیا میرە کوردەکان دژی ئۆلگەری سەفەوی بوون بن، بگرە مـیر و بژاردەی ئاینی و خەڵکە هەموویان مکوڕ بوون لەسەر بیروباوەڕی ئاینی خۆیان.

٤- کورد ئەو بیروباوەڕەی هەیەتی نایگۆریٚ، ئەمەش تا ڕادەیەکی زۆر هەڵوێستی لەگەڵ سەفەوی یەکلاکردۆتەوە.

٥- کورد بە ئاشـکرا بیروبـاوەڕی سـەفەوی رەت کردۆتـەوە، جـا هـەن هـەر لـە سەرەتاوە دژی وەستاون و هەن دواتر.

٦- ئـەم هەڵوێسـتانەی کـورد و میرەکانیـان رۆڵـی گرینگیـان هـەبووە، لـەو سەربەخۆییەوە ویستوویانە لە سنووری ئێران یان سـنووری عوسمـانی پارێزگـاریی لیٚ بکەن، ئەمەش سەرەتای لەتبوونی کورد دەردەخات، کە دواتر ئەو ململانێیە هێنـدە قووڵ بۆتـەوە پاشـکۆیەتی مـیرە کوردەکـانی روون کردۆتـەوە، دواجـار لـە رێگـەی هەنگاوەکانی "ئیدریس بەدلیس"[١] ـەوە کورد بڕیاری داوە بچێتە قەڵەمڕەوی گەورەی عوسمانی

---

١ - بڕوانە:محەمەد بایراقدار: س.پ،ل١٤-١٨.

ب . کەسایەتیی کورد:

لە کۆی ماوەی سەفەرەکەی بازرگانی ڤینیسیاییی، ماوەیەکی زۆر لەنێو کوردان گەڕاوە و ژیاوە، بۆیە لە سەفەرنامەکەشی بەب ەراورد لەگەڵ چاپتەرەکانی دیکە، بەشێکی زۆرتری بۆ کورد تەرخان کردووە، دەتوانین بڵێین لەبەرئەوەی زمانی زانیوە، توانیویەتی راستەوخۆ زانیارییەکان وەربگرێ، هەرچەندە باسی ئەوەی نەکردووە، کە زمانی کوردی زانیبێ، بەڵام ئاماژەی بەوە داوە، شارەزایی باشی لە هەر سێ زمانی (عەجەمی و تورکی و عەرەبی) هەبووە[1]، لێرەدا روونی نەکردۆتەوە، ئایا زمانی عەجەمی مەبەستی زمانی کوردییە یان زمانی فارسی، هەرچەندە بە بەراورد لەگەڵ ناوچە فارسینشینەکان، ئەو باسی ناوچە فارسینیشنەکانی نەکردووە.

لەبارەی ئازایەتی و خۆڕاگریی کوردەوە، لەشەڕەکانی دا باسی کردووە، کورد لە قەڵاکانیان بە سەختی بەرگرییان کردووە و جەنگاون، لە هێرشی ئوستا جلوخان بۆ سەر میرنشینی حەسنکێف هێرشبەران هەرچییان کردووە بۆ داگیرکردنی قەڵاکە هیچیان لە دەست نەهاتووە، ئوستا جلوخان دە هەزار سەربازی کۆکردۆتەوە، شەو و رۆژ جەنگاوە، کەچی سەرکەوتوون و ئەسپ و نێزە و تیر و کەوان و تفەنگەکانیان زەفەری بە کوردان نەبردووە[2].

بەهەمان شێوەش لە بەرامبەر هێرشی سەفەوی بۆ سەروان، بەرگرییان کردووە، هەرچەندە قزلباشەکان بە هەموو هێزیانەوە هێرشیان بردووە و کوردان ئەگەر قەڵاکەشیان لە دەست دابێ، خۆیان بە دەستەوە نەداوە و دەربازبوون [3]، سەفەویش لەبەر سەختی ناوچەکە، نەیتوانیوە دەستگیریان بکەن.

---

1 - Ibid, P.142.سفرنامە،ص٣٧٨.

2- Ibid, P.153.سفرنامە،ص٣٩١.

3 - Ibid, P.163.سفرنامە،ص٤٠٣.

ئازایەتی و خۆڕاگریی و خۆبەدەستەوەنەدان لە ئاکارەکانی کوردن، هەتا ئـەبو بەکر تارانیی مێژوونووسی دەربارەی ئاق قۆیۆنلو، چەند دەیەیەك بەر لە بازرگانی ڤینیسیایی باسی لەو ئاکارانە کـردووە، کـە ئەسـکەندەری کـوڕی قـەرە یوسـف ویستوویەتی قەڵای بەدلیس داگیر بکات[1].

لـەبارەی چـاکی و راسـتگۆییەوە بازرگـانی ڤینیسـیایی سـەرنجی گرینگـی خستۆتەڕوو، لەو سەردەم دا کەم گەڕیدە بـەم شـێوەیە باسـی ئـەو خەسـڵەتانەی کوردیان کردووە، لە باسکردنی خـەڵکی شـاری حەسـنکێف لـەوە دواوە، کـورد مرۆڤـی زۆر چـاك و راسـتگۆن، هـەروەها لـەبارەی ئافرەتـانی حەسـنکێفەوە گوتویەتی: ژنانی ئەم شارە لە هەموو شارەکانی دیکەی دیاربـەکر جـوانترن، لـە باسی شاری ئورفەش خەڵکەکەی بەباشی و راستگۆ وەسف کردووە[2].

لە شاری تەورێزیش وەسفی پیاوانی ئەوێی کردووە، کە پیاوانی ئەم ناوچەیە لە پیاوانی ئێمە (ڤینیسیایی) بالایان بەرزترە[3]، گومان لـەوەدا نییـە گەڕیـدەکاتنی دیکەش کە هاتوونەتە کوردستان لەبارەی کەسایەتیی کورد سـەرنجی گرینگییـان خستۆتەڕوو، دەکاترین بێژین بازرگانی ڤینیسیایی لە بەرایی ئەو گەڕیدانەیە، کە بۆ خۆی ماوەیەکی باش لەگەڵ کوردان هەڵسوکەوتی کردووە و ناسیونی.

ئەمەش دەرگەی بۆ گەڕیدەکاتنی دیکەش کردۆتەوە، کە لەسـەر کەسـایەتیی کورد بنووسن، دیاریە ئەم سەرنجانە گەڕیدەی دیکەش خستۆیانەتە روو[4].

ج- رێگری:

بابـەتی رێگـری لـە کوردسـتان و وڵاتـانی دەوروبەریـدا بەدرێـژایی سـەدە و سەردەکاتن، بە تایبەتی لە سەردەمی خیلافەتی عەباسی تا سەردەمی عوسمانی،

---

١ - دیاربکرییە:س.پ،ل١٢٠-١٢٢.

2 - Ibid, P.145,154.سفرنامە،ص٣٨٢،ص٣٩٣. .

3 - Ibid, P172.سفرنامە،ص٤١٢.

٤- د. شـاکر خصـباك:الاکراد فی نقـر العلمـاو و الرحالـە الغربیین.مجلـە شمـس کردسـتانزالعدد(٢) حزیـران ١٩٧٠،ص

بابــەتێکی گــرینگ بــووە، وەنــەبێ رێگــری هــەر تــەنیا گەڕیــدە و وڵاتناســە موسڵمانەکان باسیان لەبارەوە کردبێ، بگرە گەڕیدە ئەوروپاییەکانیش لێی دواون.

رێگری دیاردەیەکە بۆ خۆی پتر لە بارودۆخی ناجێگیر و شڵەژاو ســەرهەڵدەدا، لە کاتێکدا ئەگــەر دەســەڵاتی ناوەنــدیی روو لــە هەڵــدێر بکــات، پــاش ئــەوەی دەسەڵاتی ناوەندیی شا عەباسی ســەفەوی پووکایــەوە ، میرنشــینە کوردییــەکان سەریان هەڵدا و پتر گەشەیان کرد. بە گوێرەی ئەو پێوەندییانــەی لەگــەڵ ناوەنــد هەیانبوو، توانیان پەرە بە رەوشی سیاسی خۆیان بــدەن، دەســەڵاتی ناوەنــد لــەو بارودۆخە نەیتوانیوە، خۆی بسەپێنێت، دواجار دیاردەی رێگــری لەبــەر نــەبوونی ناوەندێتیی بڵاوبۆوە[1]،

دیاردەی رێگری لە دەڤەرە کوردییەکان پێویستی بە لێکدانەوە و تۆژینــەوەی بارودۆخی تایبــەتی و بابــەتی و ناوچــەیی هــەن، بۆیــە لــەم رووەوە ناکرێــت بــە روانینێکی گشتگیر سەیری دیاردەکە بکرێــت، لــەنێو کــوردیش وا دەســەڵاتێکی یەکپارچەی ناوەندی نەبووە، تا هەموو سنوورەکان کۆنترۆڵ بکات، بگرە کۆمەڵێ میرنشین هەبوون، لەنێو سنوورەکانیاندا دیاردەی رێگری هەبووە، سەرباری ئەوەی وەنەبێ ئەم دیاردەیە هەر تەنیا کورد ئەنجامی دابێ، بگرە نەتەوەی دیکەش، کــە دراوسێ کوردن ئەنجامیان داوە[2]، بابەتی رێگری گەلێ لە مێژوونووس و گەڕیدە و دیپلۆماتکار لێی دواون و هەریەکەیان بە جۆرێك بیروباوەڕی خۆی دەربڕیوە، هەن کە کوردستانیشی نەدیوە، کەچی باسی کردووە.[3]

ئەگەر لە روانینی بازرگانی ڤینیسیایی لــەو بابەتــە بــدوێین، بــە پێچــەوانەی زۆرینەی گەڕیدەکاتنی دیکە، بەتایبەتی گەڕیدە و باڵیۆزانی ئیتاڵیی، بازرگــانی

١- حيدر لشكري:الكرد في العرفة الاسلامية،دهوك،ص١١٧- ١٢٤.

٢ - رحلة الايطالي كاسبارو باليي الي حلب –دير الزور- عنة – الفلوجة- بغداد سنة ١٥٧٩: عربها عن الايطالية و علق عليها الاب د.بطرس حداد ٢٠٠٨، دار العربية للموسوعات، ص٣٢.

٣- بڕوانە: حيدر لشكرى: ص١١٧-١٢٠.

ڤینیسیایی زۆر بە ئەرێنی لە کوردانی روانیوە، بۆ خۆی زۆرینەی شارە گرینگەکانی کوردستانی باکور گەڕاوە و چەندین مانگ ماوەتەوە و خەریکی بازرگانی و سەوداکاری بووە و لە نێوان شا رو قەڵاکان دا رێگەی سەختی بڕیوە، کەچی تووشی رێگەگرتن و دز و جەردە نەبووە، لە زۆرینەی شار و قەڵاکان چۆتە کاروانسەرا – خان – و زانیویانە ئەو کەسە بازرگانە و خودان دراو و پوول و سامانە، کەچی تووشی رێگریی نەبووە، بۆ خۆی باسی چەندین کاروانسەرایی کردووە، ئەوەتا لە باسی حەسنکێف گوتوویەتی: " ئەم وڵاتە هیچ رێگری تێدا نییە و پاکە، لە تەواوی ئەو ماوەیەی لە کاروانسەرا بووم، کەسێك کێشە و ئاریشەی بۆ چێ نەکردووم"[1] ئەم روانینەش پێچەوانەی هاونیشتمانییەکانی دیکەیەتی. بەر لەو پێنج هاونیشتمانییەی بە کوردستاندا تێپەڕبوون، هەرچەندە کاری ئەوان وایکردووە لە کوردستان شوێنی تێپەڕینیان بووە یان پێی دا هاتوون، لەم بارەدا کاری رێگری لە کوردستان بە پلەی یەکەم بە چۆنییەتی کاری گەڕیدەکاتنەوە پابەندە، هەروەها بارودۆخی سیاسی کوردستان و پێوەندیی لەگەڵ ناوەند و دراوسێکانی لەو بارەوە رۆڵیان هەبووە.

بازرگانی ڤینیسیایی ئاماژەی داوە لە حەسنکێف خەریکی سەودایی بووە و پارەی لابووە، کەچی هیچ کێشە و گرفتێکی نەهاتووەتە رێ، لە کاتێکدا باسی ئەوەی کردووە کە خەڵکەکەی و دەوروبەری کوردن[2].

لە نووسینەکانیدا ئەو سەرنجەمان لەلادا گەڵاڵە دەبێ، کە تا رادەیەکی زۆر ئەو وێناکردنانەی هەبووە، کورد رێگرن، چونکە ئەو بەو جۆرە ئاماژەی بۆ کردووە، ئەم وڵاتە لە رێگر و دز و جەردە پاکە، دیارە زانیویەتی، کە رێگر هەیە لەو وڵاتەدا جێگەی سەرنجیشە لەنێو سەفەرنامەکەی دا باسی هاونیشتمانییەکانی خۆی کردووە، لەبەرئەوە پێدەچێ یان ئەوانی دی بێ یان بۆیان باس کردبێ، یان

1- Ibid, P.157.سفرنامە،ص٣٩٧.

2- Ibid, P.157.سفرنامە،ص٣٩٧.

سەفەرنامەکانی خوێندبنەوە، چونکە هاونیشتمانیانی کوردیان بـە رێگـر وەسـف کردووە[1].

وەکو روونە ئەو لە نێوان شار و قەڵا کوردییەکان گەڕاوە و لە وەرزی زستانیش ماوەتەوە، لەم رووەوە کاتێك لە بەدلیسەوە رووی لە حەسنکێف کردووە، روونـی کردۆتەوە، ئەم وڵاتە نێوان بەدلیس و حەسنکێف- وڵاتێکی تژی لە چیا و دۆڵ و گردە و تەنگەبەرە و شوێنی ترسناکیشی تێدایە[2]، جا ئەگەر ئەو رێگە سـەختەی پڕی بێ و تووشی رێگری نەبوو بێ، بێگومان ئەمەش بەڵگەیـەکی گرینگـە دژی ئەوانەی پێیان وایە ئەم خەسڵەتە لەنێو کوردانداا زگماکە، بازرگـانی ڤینیسـیایی بەهیچ جۆرێ رووبەڕووی ئەم دیاردە نەبۆتەوە، بگرە خەڵکەکەی بـە خـەڵکانێکی چاك وەسف کردووە.

1- Ibid, P180-181.سفرنامه،ص٤٢٢-٤٢٣.

2-Ibid, P.155.سفرنامه،ص٣٩٤.

بەشی سێیەم

بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی سیاسییەوە

بازرگانی ڤینیسیایی ئەگەر وەکو باڵیۆزێك بهاتبووایە دەربـاری شـا ئیسـماعیلی سەفەوی، رەنگە زیاتر شۆڕببووایەتەوە نێو بەرنامەیەکی سیاسی، هەروەك هاوڕێکانی بەر لە خۆی بە ئاشکرا هاوکاری ئاق قۆیۆنلویان کـردووە، کـە دژ بـە عوسمانییـەکان جەنگ رابگەیەنێ، کەچی تـەواوی شـوێنی سـەرفەنامەکەی بازرگـانی ڤینیسـیایی، دەتوانین بڵێین زۆرینەی هەرە زۆری ئەو شوێنانەی لێـی ماوەتـەوە شـوێنی ململانێـی نێوان سەفەوی و عوسمانییـەکان بـووە، بگـرە دواجـار لـەو ململانێیـەدا تـەورێزیش دەکەوێتە دەست سـوڵتانی عوسمـانی، لەبەرئـەوە هامشـۆی بازرگـانی لـە تـەورێز و کوردستانی سنووری عوسمانی وایکردووە سەرنجی گرینگی وا بخاتە ڕوو، تـا ڕادەیـەك دەتوانین بڵێین هەستی بەو کەلێنە کرد بوو، کە خەریکە لە نێوان دەوڵەتی سـەفەوی و کوردان دا پەیدا دەبـێ، ئـەم سەرنجانەشـی بـە بەڵگـەوە خسـتۆتە ڕوو، رەنگـە ئـەم سەرنجانەی بەهۆی باڵیۆزی ڤینیسیاییەوە دەست کەوتوون، سەرەڕای ئەوەی بازرگانی ڤینیسیایی لەنێو کوردان زۆر ژیاوە، هەروەها لەگەڵ سوپای شا ئیسماعیلیش بـووە، کە هێرشی بۆ عەلائودەولەی قارەمـانی بـردووە، کەواتـە بازرگـانی ڤینیسـیایی لـە شوێنێك زۆر ماوەتەوە بۆ شا ئیسماعیل زۆر سەخت بووە وەکـو ناوچـەکانی دیکـەی ئێران دەسەڵاتی بەسەردا بسەپێنێ، هەروەها زانیـاریی تـەواوی لـەبارەی گەڕیـدە و باڵیۆزانی پێش خۆی هەبووە[1]. باسـی کـردووە، چـۆن جـووڵاون لەبەرئەمـە بایـەخی سیاسی سەفەرنامەکە بۆ ئەم دوو خاڵە دابەش دەکەین:-

---

1- Ibid, P180-182 ..سفرنامە،ص٤٢٢-٤٢٤

أ. پێوەندیی کورد و سەفەوییەکان:

لە سەروبەندی رووخانی دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلودا بازرگانی ڤینیسیایی لە چاپتەری هەشتەم دا زۆر بە وردی باسی لە کۆشکی دەسەڵاتدارێتی ئوزون حەسەنی کردووە، کە ئوزون حەسەن لە دەرەوەی تەورێز دروستی کردووە، کۆشکی هەشت بەهەشت هێندە بە مەزنی و شکۆدارییەوە چێ کراوە، بازرگانی ڤینیسیایی لەو بارەوە گوتوویەتی کە پاشایانی بەر لە ئۆزون حەسەن چەندان کۆشکی جوان و شکۆداریان لەم شارە چێ کردووە، کەچی هیچ یەکێك لەوانە، ناگەنە کۆشکی ئۆزون حەسەن[1]، ئەمەش رەنگدانەوەی دەسەڵاتدارێتی ئۆزون حەسەنە لە ناوچەکەدا، لە کاتێکدا ئۆزون حەسەن بەرانبەر کوردستان بە تایبەتی و ناوچەکانی دیکە بەشێوەیەکی ناوەندی و بگرە رەها حوکمی کردووە[2]. لەم چاپتەرەوە باسی لە دەسەڵاتدارێتی ئاق قۆیۆنلو کردووە تاکو رووخانی، هەروەها لای کردۆتەوە بە پێوەندیی ئۆزون حەسەن و پاشان ترانرۆن و دواتر جەنگی ئۆزون حەسەن لەگەڵ سوڵتانی عوسمانیی باسی کردووە، دانی بەوە ناوە کە تۆپخانەکانی دەوڵەتی ئەوان نەگەیشتوون و ئۆزون حەسەنیان بێ ئومێد کردووە[3]، لە راستیدا ئەو ئامادەییەی ئۆزون حەسەن پیشانی دا لەبارەی هاوکاری و پێوەندیی دەوڵەتی ڤینیسیا و ئاق قۆیۆنلو، بە هەمان شێوە لە نێوان شا ئیسماعیل و دەوڵەتی ڤینیسیا دووبارە دەبێتەوە لە کاتێکدا زەمینە لەباربوو، لە ناوچەکانی میرنشینە کوردییەکان پاشکۆیەتی و سەربەخۆییان یەکلابێتەوە، لە کاتێکدا لە ماوەی ئاق قۆیۆنلو لەگەڵ ئەوانی ئۆزون حەسەن بەرامبەر سوڵتانی عوسمانی دۆڕا ، کەچی ناوچە کوردییەکان (میرنشینە کوردییەکان)ی نەکەوتە ژێر ڕکێف لەو قۆناخەدا، هەڕەشەی ئاق قۆیۆنلو بۆ سەر عوسمانییەکان دەوستێندرا، ئەمە تا رووخانی ئاق بەردەوام بوو، ئەمە جگە لەوەی سوڵتانی عوسمانی وەك سەردەمی

1- Ibid, P.173.سفرنامە،ص٤١٤.

٢- دیاربکریە.ل٥٣١-٥٣٢.

3- Ibid, P.180_181.سفرنامە،ص٤٢٢-٤٢٣.

سەفەوییەکان پاش سەرکەوتنی نەچووە قووڵایی ئێران، کەچی لە سەردەمی سەفەوی بەهۆی کوردەوە، سوڵتانی عوسمانی نەك هەر تەنها هەڕەشەکانی سەفەوی ڕاگرت، بگرە لە ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆرییەتەکەیدا سنوورێکی زۆری ئێران ـ کوردستان ـ ی خستە سەر. دەسەڵاتدارانی مەغۆل لە سەردەمی هۆلاکۆوە تاکو دوا سوڵتانی ئاق قۆیۆنلو بەم جۆرە سنووریان لە دەست نەدا، هەروەك شا ئیسماعیلی سەفەوی لە دەستی دا.

بازرگانی ڤینیسیایی چاپتەری یازدەی تەرخان کردووە بە دەسەڵاتدارێتی یەعقوب، کە چۆن ئافرەتێك ژەهری پێ دا[1]، دواتر لە نێوان نەوەکانی ئۆزون حەسەن لەسەر دەسەڵات ململانێی توند هاتە ئاراوە[2]، ئەمە وایکرد ڕێگە بۆ شا ئیسماعیلی سەفەوی خۆش ببێ و بەهۆی لایەنگرانی لە "ئەردەبیل"[3]ەوە هەنگاو بنێ و ململانێی ئەوان بقۆزێتەوە و کۆتایی بە دەسەڵاتی ئاق قۆیۆنلو بهێنێ، بازرگانی ڤینیسایی لە چاپتەرەکانی دوازدە تاکو حەڤدە باسی لە پەرەسەندنی سیاسی و ڕۆحی و سەفەوی کردووە، کە دواجار تەورێزی گرتووە[4] و توانیویەتی لە ڕووی ئایدیولۆژی و سیاسییەوە وڵاتێکی بەرفرەوان دابمەزرێنێ. تاڕەدەیەکی زۆریش بۆ ماوەیەکی زۆر ئارامی سیاسی لە ئێران بێتە کایەوە. بازرگانی ڤینیسایی هەرچەندە باسەکەی بە کورتیشتە ، بەڵام بە شێوەیەکی جوان باسی لە ڕووداوە گرینگەکانی ململانێی ئاق قۆیۆنلو و سەفەوی کردووە ، لەگەڵ ئەوەی لە ڕووی مێژووییەوە لە ئوزون حەسەنەوە دەستی پێکردووە، بەڵام بە هیچ جۆرێك باس لە پێوەندیی میرنشینە کوردییەکان و ئاق قۆیۆنلو نەکردووە، بگرە لەو سەردەمەی خۆی لە میرنشینە کوردییەکان ماوەتەوە سەرنجی گرینگی خستۆتە ڕوو، لەبەرئەوە پێدەچێ زانیارییە مێژووییەکانی لەبارەی

1- Ibid, P.183-184.سفرنامه،ص٤٢٦-٤٢٧.

2- Ibid, P.184.سفرنامه،ص٤٢٧.

٣- ئەردەبیل: شارێکە کەوتۆتە کەنارەکانی باشووری ڕۆژئاوای دەریای خەزەر (قەزوین) ز والتر هینتس:ص١.

4- Ibid, P.184-185.سفرنامه،ص٤٢٧-٤٢٨.

ئۆزون حەسەن و کوڕ و نەوەکانی پتر لە دەروازەی میرانی ترا بزۆنەوە بوو بێ، چـونکە تا رادەیەکی باش باس لە ژنە مەسیحییەکەی ئۆزون حەسـەن و کوڕەکـەی لـەو ژنـە مەسیحییەکە کردووە[1].

لە راستیدا لەو سەردەمەی بنەماڵەی سـەفەوی لـە ئـەردەبیل لـە رووی رۆحـی و سیاسییەوە پەرەیان سەندووە، ناوچەکەیان لـە کوردسـتان دووربـووە، لەبەرئـەوە تـا ئێستە لە سەرچاوەکان باس لە پێوەندیی کورد و سەفەوی نەکراوە، بەتایبەتی بەر لـە هاتنە سەر تەخت لەلایەن شا ئیسماعیلەوە جێگەی ئاماژە پێدانە کورد لە سەردەمی ئاق قۆیۆنلودا لـە رووی سیاسـییەوە داپڵۆسـان دەبوونـە، لـە لایـەك میرنشـینەکان رووبەڕووی هێرش و کاولکاری بوونەوە[2]، هەروەها هەژموونی گەشەسەندنی سـەفەوی لە کوردستان دوور بووە، بۆیە پێشبینیی پێوەنـدیی نـاکرێ، بازرگـانی ڤینیسـیایی، بەهیچ جۆرێك کە بـاس لـە موریـدەکاتنی شـێخ سـەفی کـردووە، باسـی لـە کـورد نەکردووە، لەبەرئەمە پێوەندیی کورد بە سـەفەوی پـاش گرتنـی تـەورێزی پایتـەخت هاتۆتە کایـەوە، پێوەندییەکـەش زۆر چـووەتە پێشـەوە، بگـرە کوردسـتان خـاڵێکی گرینگ بووە لە دەوڵەتە نوێیەکەی سەفەوی دا. بە گوێرەی ئەو سەرەنجانەی بازرگانی ڤینیسایی لەبارەی پێوەندیی کورد و سەفەوی دەریخستوون دوو پێوەنـدیی گرینگمـان دەست دەکەوێ:

یەکەم: پاشکۆیەتی رووکەش:

بە دوو شێوازی جـودا هـەردوو دەوڵـەتی قـەرە قۆیۆنلـو و ئـاق قۆیۆنلـو لەگـەڵ میرنشینە کوردییەکان سەوداییان کردووە، بە گشتیی دەوڵەتی قەرە قۆیۆنلو دانی بە سەربەخۆیی میرنشینە کوردییەکان ناوە، لە بەرامبـەردا میرنشـینە کوردییـەکان لـە رووی سەربازییەوە کۆمەکی قەرە قۆیۆنلویان کردووە، کەچی بـە پێچـەوانەوەوە ئـاق

---

1 - Ibid, P.178٤٢٠ .سفرنامه،ص

٢ - کتـــاب دیاربکریـــــە م. س. ج٢. ص٥٤٢، ص٥٥١. کتـــــێبی دیاربکرییـــــە: ل٥٣١-٥٣٢ ،البدلیسی:ص٣٤٦،٣١٥.

قۆیۆنلو پاش گرتنی تەوریز لە ساڵی (٨٧٣ك/١٤٦٨ز) هەڵمەتێکی گەورە بۆ سەر میرنیشینە کوردییەکان ئەنجام دەات و زۆرینەیان داگیرکرد[1]، لەو دوو جۆرە سەوداییەدا هیچیان نەبووە هۆی ئەوەی میرنشینە کوردیەکان لەناو بچن، بەپێی ئەم سەرەنجانە شا ئیسماعیلی سەفەوی پاش ئەوەی دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلوی رووخاند[2]، لە سەرەتادا بە شێوەیەکی نەرم و بە تەگبیر رووی لە ناوچەکە کردووە، لەبەرئەوە تێبینیی دەکرێ لە سەرەتادا شا ئیسماعیل لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان نەجەنگاوە.

بازرگانی ڤینیسیایی لە چاپتەری یەکەمدا باسی لەوە کردووە لە ساڵی (١٥٠٧ ز / ٩١٢ – ٩١٣ ك) لە کاتی هەڵمەتی شا ئیسماعیل بۆ سەر ئازەربیجان عەلائو دەولەی قارەمانی ئەو لەگەڵ لەشکری شا ئیسماعیل بووە لە ئەرزنجان و چل رۆژ لەوێندەر ماوەتەوە، ئەو ئاگەداری زۆرینەی شەڕەکانی شا ئیسماعیل بووە چ خۆی لەوێ بووە یاخۆ بیستوویەتی، لەوانە لەگەڵ شیروان و هەتا لەشکر کۆکردنەوەشی لە تەوریز[3] لە باسی شاری جزیرەدا بازرگانی ڤینیسیایی گوتویەتی: حاکمی شاری جزیرە کوردە و لەژێر فەرمانڕەوایی ئوستا جلومحەمەد بیگ حاکمی دیاربەکرە، بەلام ئەو سەرنجەشی خستۆتە ڕوو، کە هەرچەندە خەریکی دروستکردنی قەلایەکی چاکن، بەلام لەگەڵ ئەوەش لەژێر دەسەلاتی ئوستا جلو محەمەدن[4]، هەرچەندە بازرگانی ڤینیسیایی ناوی میری جزیرەی نەهێناوە، بەلام دەردەکەوێ میری جزیرە لەگەڵ ئەوەی لەو بارودۆخەدا پاشکۆیەتی بۆ سەفەوی راگەیاندووە، بەلام خەریکی خۆ رێکخستنەوەی خۆی بووە، ئەمەش لە سەرەتای هاتنە سەرکاری سەفەوی بوو، چونکە تا ئەو کاتە شا ئیسماعیل بە تەواوی بەسەر نەیارەکانی سەرنەکەتووە، لە کوردستانیش گەلێ گرفت و ئاریشەی رووبەڕووبۆتەوە، چونکە ئوستا جلومحەمەدی زاواشی فەرمانڕەوای

---

١ - کتاب دیاربکریە: م. س. ج٢. ص٥٤٢، ص٥٥١.. البدلیسی ص٣٤٦،٣١٥. رابعە: ل٤٠٠.

٢ - بڕوانە: رویمر:ص ٢٦٧-٢٨٢.

3 - Ibid, P.142.سفرنامه،ص٣٧٨.

4- Ibid, P.150.سفرنامه،ص٣٨٩.

هەرێمی دیاربەکر، لە سەروبەندی رووخانی دەوڵەتی ئـاق قۆیۆنلـودا عەلائولدەولـەی قارەمانی هەلەکەی قۆستەوە و هەر سێ شاری ئامەد و ئورفە و خەرپووتی داگیرکـرد و خستییە سەر قەڵەمڕەوەکەی، شا ئیسماعیل بە ئوستاجلوی محەمەدی راسپارد، ئەو شارانە لە چنگ عەلائولدەولە بسـێنێ، سـەرەتا ئورفـەی لـەژێر چـنگی دەر کـرد و ژمارەیەکی یەکجار زۆریشی لە خەڵکی شارەکەی کوشت، لـە گرتنـەوەی ئامـەدیش سەرنەکەوت، دواجار رووی لە خەرپووت کرد، لەوێش شکسـتی هێنـا، لـە ئـەنجامی ئەمە لە ئورفە کشایەوە و رووی لە ماردین کرد بێ خوێنڕشتن، خەڵکی ئەوی پەنایان خواست، عەلائولدەولە کە بەرەو ئورفە چوو، هـەوڵی دا ئـەوێ بگـرێ و خـەڵکێکی زۆری لە گوندەکاتنی دەوروبەر، کە زۆرینەی هـەرە زۆریـان کـوردن بـوون، کوشـتوبڕ کرد[1]، ئەم ململانێیە لەنێو جەرگەی میرنشینە کوردییـەکان روویـداوە، بۆیـە مـیری جزیرە بـە تـەواوی ڤـان و نیـازی شـا ئیسـماعیلی بـۆ دەرنەکـەوتووە، لەلایەکـەوە پاشکۆیەتی راگەیاندووە، لەلایەکی دیکەوە خۆی رێکخستۆتەوە، گومان لەوەدا نییـە لەو کاتەدا، کە هێشتا ململانێیەکان بە تەواوەتی یەکلانـە بۆتـەوە، نـەدەکرا مـیری جزیرە، تا سەر بچێتە پاڵ یەکێکیان کە خۆی رێکخستووە و زانیوویەتی لە ئاینـدەدا ساتوسەودایی لەگەڵ سەفەوی هەستیار دەبێ و دەچێتە قۆناخێکی مەترسیدارەوە[2].

بازرگانی ڤینیسیایی جگە لەم سەرنجە سیاسییە هیچ سەرنجێکی دیکەی لـەبارەی جزیرەوە نەخستۆتەروو، لەو بارو دۆخە ناسکەدا شا ئیسماعیل بۆ ئـەوەی کوردسـتان بەتایبەتی نێزیك سنووری عوسمانی کۆنترۆڵ بکات، هـەر لەسـەرەتاوە سـێ خوسـکی خۆی دا بەو کەسانەی لە کوردسـتان کاربەدەسـتن، لـە هـەموو گـرینگتر ئوسـتاجلو محەمەدی زاوای بوو، ئوستاجلو فەرمانڕەوای هەرێمی دیاربـەکر پـێ سـپێردرا، زاوای دووەمی سوڵتان خەلیلی میری حەسنکێف بـوو، هەرچـی زاوای سـێیەمیەتی بێرامـە بەگ بوو، کە لە دژی کوردان لەوانە جـەنگا و یـەکێ لـە فەرمانـدە سـەربازییەکانی

1- Ibid, P148-149.سفرنامە،ص٣٩٧.

٢- بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە البدلیسی ص ٢٨٠- ٢٨٢ احسن التواریخ م.س/ ج ص ص٢٠٤رابعە ص ٢٦٤

بوو[1] . ئوستا جلو محەمەد رۆڵی گرینگی بۆ سەفەوی لەناوچەکە هەبوو، لەم رووەوە بازرگانی ڤینیسیاییا لەبارەی هاوسەرێتی سیاسی شائیسماعیل روونی کردۆتەوە پیاوێکی زیرەك و تێگەیشتوو بوو و زوو هەستی بە گرفتەکانی کردووە ، و ئەوەی بۆ پاراستنی مەملەکەتەکەی پێویست بوو کردوویەتی ، لە بەرسەرەکەی حکوومەتی دیاربەکرو حەسنکێف زۆر گرینگ بوون، بۆیە خوشکی خۆی داوەتە ئەو فەرماندە و میرە کورد لەبارەی ئوستا جلو شەوە باس کردووە کە خەڵکی ئەنادۆڵەو یەکێکە لە هەوادارە توندەکاتنی سەفەوی و بیروباوەری پاکەو فیداکاری شائیسماعیلە[2] .

هەرچی بێرەم بەگە یەکێ لە فەرماندە سەربازییە گرینگەکانی شا ئیسماعیلەو بە ۱۰۰۰۰ دە هەزار سەرباز هێرشی کردۆتە سەر وان و دواجار داگیری کردووە. کە نەیتوانیوە میری ئەوێ بگرێ، دڵتەنگ بووە شا ئیسماعیلی بێرەم بەگی بۆ شەڕ شەماخی ناردووە لەگەڵ ئەوەی شا ئیسماعیل خوشکی خۆی دابوو بە میری حەسنکێف، بەڵام لێشی دڵنیا نەبوو[3]، بازرگانی ڤینیسیایی باسی لەوە کردووە ، میر خەلیل میری حەسنکێفی شاری شاهانە و شاری گەورەی هەرێمی دیاربەکر میری ناوچەکەو دەوروبەریەتی ئوستا جلوی هاوەڵزاوای کەسەخت هەواداری سەفەوییە، بە فەرمانی شا تەواوی سەرکردەکاتنی هەرێمەکەی کۆکردۆتەوە و بە دە هەزار سەرباز هێرشی کردۆتەوە سەر من کێفا، لەو هێرشەدا ئوستا جلو زۆر هەوڵی داوە داگیری بکات، نەیتوانیوە شەو رۆژیان بەسەریەکەوە ناوە و بە دەوری قەڵاکۆ بوونەوە سەرکەوتوو نەبوون، بازرگانی ڤینیسیایی باسی بە وردی باسی لە ئەنجامی شەڕەکە نەکردووە کە تیایدا ئوستا جلو پشتی بە تۆپ بەستووە و هێرشی کردۆتەوە سەر حەسنکێف هەروەها لەوە دواوە کە قەڵا زۆر سەختە و خەڵکی زۆر کوژراون و چووە تۆپەکانیشی ببینی ، کەچی باسی لەسەرئەنجامی سوڵتانی خەلیل نەکردووە. وەك

1 - Ibid, P.152 P202 ..سفرنامه،ص۳۹۰،ص۴۵۲

2- Ibid, P.152..سفرنامه،ص۳۹۱

3 - Ibid, P.160-163.P202-203 ..سفرنامه،ص۴۰۱-۴۰۴.ص۴۵۲-۴۵۳

دەردەکەویٚ ئوستا جلوی محەمەد بەهەر جۆریٚ بوو، پارەی زۆری خەرج کـردوو تـا بـە لەشکرەکەی بدا شارەکە بگریٚ، چونکە لە هەردوو لا زۆر کوژرا و هەبوون[1].

لە چاپتەری حەڤدەدا باس لەوە کردووە کە هەرێمی دیاربـەکر بـەردەوام سـەر بـە ئێران بووە کە ئیسماعیل هاتـە سـەرتەخت، ویسـتی تـەواوی ولاٚتەکـەی بخاتـە ژێـر دەسەلاٚتی سولٚتان خەلیل بـۆ خـۆی چـووە لای و کـلاٚوی سـووری لەسـەرنا، ئـەویش پاداشتی زۆری سولٚتان خەلیلیش بە دلٚخۆشییەوە گەڕایەوە حەسـنکێف، لەبەرئـەوەی سولٚتان خەلیل بە گـوێی شائیسـماعیلی نـەکردوو ، نیـازی ئـەوەی هـەبوو تـەواوی هەرێمی دیاربەکر لەژێر فەرمانی ئوسـتا جلـوی بهێنێتـە دەر، پـەیامی بـۆ سـولتان خەلیل نارد کە شارو قەلاٚ تەسلیمی ئوستاجلو بکات، ئـەویش بـە گـوێی نـەکرد لـە ساڵی (١٥١٠ز – ٩١٥/ ٩١٦ هـ) ئوسـتا جلـو بـە دە هـەزار سـەربازەوە لـە دژی جەنگی ڕاگەیاند، بەلاٚم نەیتوانی زەفەری پیٚ ببات ئەو کات بازرگانی ڤینیسیایی لـە عێراقی عەجەمەوە هاتبووە ئەو هەرێمە،[2] کەچی شەرەفخانی بەدلیسی باسـی لـەوە کردووە، کە شا ئیسماعیل دەسەلاٚتی ئاق قۆیۆنلوی لەناوبرد، میرە کوردەکان ڕوویـان تێکرد، ئەویش زیندانی کردن، لەبەرئەوەی مەلیك خەلیل و میری بەدلیسی ڕێبـەری هەموانیان کردبوو، ئازاد نەکران، لە ئاکامدا ئەمە وایکرد کارگێڕی حەسنکێف لـە لایەن هۆزی بوختی بەڕێوە ببرێت... هەر لە سـەرەتای ململانێیـەکان و گرژییـەکانی نێوان سەفەوی و عوسمانی مەلیك خەلیل لە زیندانی سەفەوی ڕایکردووە[3]، بازرگـانی ڤینیسیایی لـە باسـی ئەرزنـدا گوتوویـەتی دەسـەلاٚتدارەکەی پیـاوێکی بالاٚبـەرزە و موسڵمانە و لە پێڕەوانی شا ئیسماعیلە و ناوی قەنبەر بەگە و پیاوێکی کەتەی زلەیە شا ئیسماعیل پێی دەلێٚ سولٚتان ملکەچی ئوستا جلویە[4].

---

1 - Ibid, P.151-152.P154 ..سفرنامه،ص٣٩٠-٣٩١، ص٣٩٣

2 - Ibid, P.194-195.سفرنامه،ص٤٤٢-٤٤٣.

٣ - البدليسی ص٣١٩-٣٢٠. ٦٥٦منوچهر پارسا:ص٤٠٠ رابع ص٢٣٣.

4 - Ibid, P.156.سفرنامه،ص٣٩٦.

هەرچی شەرەفخانی بەدلیسییە لەبارەی ئەرزن وەکو ناوچە باسی لەوە کردووە، میرانی ساسۆن لە ئامۆزای میرانی بەدلیسن، هاتوونەتە ئەو ناوچانەی ئەرزن و دەوروبەری، کە لە چەند هۆزێکی دیکەی حەسنکێفەوە وەریان گرتووە و خستوویانەتە سەر قەڵەمڕەوەکەیان، هەروەها لەبارەی میرانی ساسۆن، کە بە (حەزۆ) ناسراون، شەرەفخان باسی لەوە کردووە، کە لە سەردەمی هاتنە سەر کاری سەفەوییەکان میر عەلی لەگەڵ میرەکانی دیکە لەلایەن شا ئیسماعیلە دەستگیرکراوە و خراوەتە کونجی گرتیگەوە، دواجار لە تەورێز گیانی سپاردووە، پاشان خێڵ و هۆزەکانی ئەوێندەر خدر بەگیان لە شوێنی داناوە، لە کاتێکدا برا گەورەکەی محەمەد بەگ لای شا ئیسماعیل هەوڵی داوە بێتە جێگەی باوکی، بازرگانی ڤینیسیایی لەو سەردەمەدا باسی لەوە کردووە ساسۆن، سەر بە حەسنکێفە، بەڵام روونی نەکردۆتە کێ حوکمی کردووە، لە کاتێکدا شەرەفخانیش باسی لەوە کردووە کە ساسۆن و ئەرزن سەر بە حەسنکێفن[1].

دووەم: ململانێی روو بەروو

لە دوو بارەدا شا ئیسماعیل رووبەڕوو لەگەڵ قەوارە کوردییەکان کەوتۆتە ململانێ، بەرامبەریان هەمان سیاسەتی ئاق قۆیۆنلوی هەبوو، لەبارەی یەکەمیانەوە، هەروەها لەبارەی دووەمدا دانی بە سەربەخۆیی ناوخۆی میرنشینەکە ناوە، کەچی دواتر هێرشی بۆ بردوون، بەبێ ئەوەی دان بەو سەربەخۆییە بنێ.

بازرگانی ڤینیسیایی لەبارەی پێوەندیی میرنشینی بەدلیسی بە سەفەوییەوە سەرەتا باسی لەوە کردووە، کە کوردێك ناوی سیراج بەگە، هەم دەسەڵاتداری شار و هەم هی قەڵاکە بوو، سیراج بەگ لە بەرانبەر شا ئیسماعیل دا نیوە یاخییە، بۆیە لە ئێران دا ئەو بە فەرمانڕەوای ئەو قەڵا بەرزە دەناسن[2].

1- Ibid, P.156٣٦٥-٣٦٣البدلیسی ص.٣٩٦سفرنامە،ص.

2- Ibid, P.157.٣٩٧سفرنامە،ص.

هەروەها روونی کردۆتەوە، کە ئەو کوردە واتا سیراج بەگ[1] فەرمانڕەوای شار، رووی لە سوڵتان شێخ ئیسماعیل نەناوە، لە بیرمە ئەو کاتەی لە تەورێز بووم، شا چەند جار ناردی بە شوێنیدا تا بێتە دەربار، بەڵام نەچووە دەرباری شا، لەبەرئەوەی شا ئیسماعیل یەکێك لە سەردارەکانی کە ناوی زەمان محەمەد بەگ بوو بە شەش هەزار سوارەوە بۆ جەنگ نارد، سوپاکە بەڕێ کەوتن، بەڵام ناردیان بە شوێن زەمان محەمەد بەگ کە بگەڕێتەوە تەورێز، چونکە شا دەیەوێت بۆ لایەکی دیکە بینێرێت[2]، هەرچەندە هەر ئەوەندە لە پێوەندیی میرنشینی بەدلیسی و سەفەوی دواوە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتیی سەرنجی گرینگی خستۆتە ڕوو، چونکە زانیارییە گرینگەکانی بازرگانی ڤینیسیایی زانیاریی نوێ دەخاتە سەر کتێبی شەرەفخانی بەدلیسی و دەوڵەمەندی دەکات، هەرچەندە بازرگانی ڤینیسیایی لە پێوەندیی نێوان میری بەدلیس و ئوستاجلو نەدواوە، بەڵام هەروەك شەرەفخان ئاماژەی بە لەنگەرگرتنی شا ئیسماعیل لە خوی و هێرشی بۆ سەر قارەمانی داوە، دواجار بەهۆی راپۆرتی ئوستاجلو محەمەدەوە والی دیاربەکر پێوەندیی نێوان میرنشینی بەدلیس و سەفەوی تێکچو، ئوستاجلو محەمەد لەو راپۆرتەدا هەواڵی بۆ شا ئیسماعیل ناردبوو، ئەگەر کارگێڕی هەمایۆن شا ئیسماعیل ـ ی پڕ شکۆ میرەکانی کوردستان بخاتە زیندانەوە ئەو بەڵێن دەدا تەواوی کوردستان بخاتە مشتی، کە پاشا و سوڵتانەکانی پێشووش ئەو کارەیان بۆ نەڕەخساوە کوردستان ملی پێ کەچ بکەن[3]، بازرگانی ڤینیسیایی لەبارەی "وستان و وان"ـەوە دواوە، لە سەرەتادا، کە گەیشتۆتە وان باسی لەوە کردووە، ئەو قەڵایەی بەدەستی شا ئیسماعیل چێ کراوە، هەروەها دانیشتووانی دەوروپشتیشی هەموویان کوردن، وانیش رۆژە رێیەك لە وستان دوورە لەوێدا میرێك،

١- بازرگانی ڤینیسیایی نووسیوویە sararas bec وەرگێڕی فارسی ئاماژەی داوە رەنگە سیراج بەگ بوو بیص٣٩٥

2- Ibid, P.158.٢٦٣-٢٦٢ سفرنامە، ص ٣٩٨ التراث الكردي فى المؤلفات الايطاليين: ص.

٣- البدليسى ٦٥٦- ٦٥٧ راجع ٢٤٥- ٢٤٦

کە ناوی "زەیدی بەگ"[1]ـە حوکمڕانی وان دەکات و لە بنەماڵـەی میرانـە و چـەندان کوڕی هەن، کە لە دەوروبەری وان دا حوکم دەگێڕن و رووی لە شا ئیسماعیل نەناوە و ملکەچی فەرمانەکانی نەبووە، شا دوای ماوەیەك یەکێك لە سەردارەکانی، کە نـاوی "بێرام بەگ"ـە بە دە هـەزار سـەربازەوە هـەروەك چـۆن وان و وسـتان زۆر پێکـەوە باسکراون[2] لەبەرئەوە گەلێ جاران لەو سەردەمەدا سەر بەیەك فـەرمانڕەوای سیاسـی بوون، لێرەدا بازرگانی ڤینیسیایی باسی کردووە خاوەنی وان پشتی لە شا ئیسـماعیل کردووە وێران کراوە، بۆیە پێدەچێ وێرانکردنی وستان پێوەندیی بە وانەوە هەبوو بـێ، لە کاتێکدا شا ئیسماعیل ویستویەتی رێگە بۆ هێرشکردنە سەر وان خـۆش بکـات، چونکە بازرگانی ڤینیسیایی لەبارەی هەڵوێستی میر زەیدی بەگەوە هەر لە سـەرەتاوە بەرانبەر شا ئیسماعیل توندبووە، دواتر بازرگـانی ڤینیسـیایی وەك خـۆی ئامـاژەی پێداوە. لە تەورێز بووە باسی داگیرکردنی ئەو قەڵایەی لەو سەربازانە بیستووە، کە لە شەڕ گەڕاونەتەوە بەتایبەتی لە فەرماندەی تۆپخانە، کە ناوی موسـا بـەگ ترابزۆنـی بووە[3]، ئەمەش دەریدەخات لەلایەکەوە هەرچەندە بازرگانی ڤینیسیایی گەواهیـدەری ململانێی ئەو میرە و سەفەوی بووە، بەڵام دواجار هێرشبردنە سـەری لـە سـەربازانی سەفەوییەوە بیستووە، لەلایەکی دیکەوە هێرشکردن بە دە هـەزار سـەربازەوە، ئـەوە دەیسەلمێنێ، کە ئەو میرە کوردە لە ململانێی کورد و سەفەوی دا پایەیەکی فرەوانـی هـەبووە، سـەرباری ئـەوەی سـەفەوی لـە رووی چـەك و تفاقـەوە زۆر لـە کـورد پێشکەوتووتربووە.

بازرگانی ڤینیسیایی بە وردی باسی لەو فێڵ و رووبەڕووبوونانە کـردووە، کـە لـە هێرشی سەفەوی بۆ سەر زێدی بەگ کەوتۆتەوە، هەرچەندە بێرام بەگ دواجار قەڵاکەی

١ - بازرگانی ڤینیسیایی نووسیبووی، (zidibec) کەچـی وەرگێـڕی فارسـی باسـی لـەوە کـردووە، کـە لـە مێژوونووسە فارسەکان (هاوچەرخی) نووسیویانە سارم تی کورد،p161 ص٤٠١.

٢ -(بڕوانە) البدلیسی ص٥٧٤. رابعەل٢٣٣-٢٣٥.

3- Ibid, P.161.سفرنامە،ص٤٠١-٤٠٢.

داگیرکردووە، بەڵام نەیتوانیوە زێدی بەگ و خانەوادەکەی دەستگیر بکات. ئەمەش بێرام بەگی دڵتەنگ کردووە، دوای گەڕانەوەیان شا ئیسماعیل لە تەوریز جەژن و شادیی سازکردووە. لە راستیدا ئەو هێرشە بەرفرەوانەی شا ئیسماعیل بۆ سەر میرێکی کورد بە گوێرەی گێڕانەوەی بازرگانی ڤینیسیایی بەر لەوە بووە شا ئیسماعیل لەگەڵ گەورە و بەرپرسان بچێتە خۆی و لەوێ ئوردوگە دابنێ، چونکە هەر دواتر باسی لەوە کردووە شا ئیسماعیل چووەتە خۆی و لەوێ خەریکی ڕاووشکار بووە[1]، ئەمانەش دەریدەخەن شا ئیسماعیل لەو بەرنامەیەی بۆ داگیرکردنەوەی کوردستان و ناوەندیی میرنشینە کوردییەکان هەیبووە، یەکەمجار بۆ ئەو میرانە هێرشی بردووە، کە بە ئاشکرا دژ بە مەزهەب و دەسەڵاتی سەفەوی وەستاون، لە راستیدا ئەگەر بمانەوێ لە سەرەتای سەدەی ١٠ ل / ١٦ ز ئەو وێنەیەی لەبارەی میرنشینێك لە وان و دەوروبەری دەستمان بکەوێ، رەنگە لە سەرچاوەکانی دیکە تا ڕادەیەك قورس بێ، چونکە بازرگانی ڤینیسیایی زۆر بە هێزەوە باسی کردووە، هەرچەندە باسی نەکردووە، کە ئاخۆ پێوەندیی لەگەڵ میرەکانی دیکەی دەوروبەری هەبووە، بەڵام کوڕەکانی لە ناوچەکانی دەوروبەری وان حوکمڕان بوون، بۆیە ئەو زانیارییانە بەو شێوەیە لە شەرەفنامەش دەستناکەون، لەبارەی قەڵای "وان"ەوە، شەرەفخان بە جۆرێك باسی کردووە، کە لە نیوەی دووەمی سەدەی ٩ ل / ١٥ بە دواوە بەردەوام جێگەی ململانێی بووە، لە نێوان میرنشینی هەکاری و حەسنکێف و بەدلیس[2]، هەروەها ئەبو بەکر تارانیش لە کتێبە بە نرخەکەی دا، لە سەردەمی دەسەڵاتدارێتی قەرە قۆیۆنلو وەکو میرێکی سەربەخۆ لە وان دواوە، بە بێ ئەوەی ناوی میرەکەی بهێنێ[3].

1- Ibid, P.163-164.سفرنامە،ص٤٠٣-٤٠٤.

٢ - البدلیسی:٢٤٨،٢٤٦-٣١٥،٣٠٣،٢٤٩.

٣ - کتێبی دیاربکرییە،ل١١٨-١١٩.

سەرچاوە سەفەوییەکانیش بەتایبەتی ئەسکەندەر بەگ تورکمان لەو بـارەوە دواوە، کە بێرامە بەگ بە فەرمانی شا ئیسماعیل چووەتە شـەڕی (سـارمی کـورد ـ زەبـدی بەگ)، لەو شەڕەشدا گەلێ لە سەردار و سەرکردەی سەفەوی کوژران، ئەسـکەندەرێك ئەم ڕووداوانەی لـە سـاڵی ٩١٨ ك/ ١٠٥٦ بـاس کـردووە[١]، هەرچـەندە ئەگـەر شـا ئیسماعیل سەرەتا دانی نابێ بە سـەربەخۆیی میرنشـینە کوردییـەکان، بـەڵام دواتـر هێرشی بـۆ بـردوون، میرنشـینی حەسـنکێف نموونەیـەکی ڕوونـی ئـەو بارەیـە، شـا ئیسماعیل سەرەتا خوشکی خۆی دا بە سوڵتان خەلیلی میری حەسنکێف[٢].

بازرگانی ڤینیسیایی هەمان تێڕوانینی سەفەوی بەرامبەر سوڵتان خەلیل هەیـە، لەبەرئەوە لەو کاتەی ئوستاجلوی والی دیاربەکر هێرش بۆ حەسـنکێف بـردووە، ئـەو باسی لەوە کردووە، کە میری حەسنکێف ملکەچی شا ئیسـماعیل نـەبووە و هـەوڵی داوە تەواوی هەرێمی دیاربەکر لەژێر فەرمانی ئوستاجلو دەربهێنێ، شا ئیسماعیلیش بڕیاری داوە شار و قەڵا ڕادەستی ئوستا جلو بکـات، ئـەویش رازی نـەبوو ڕادەسـتی بکات، ئوستا جلوش توڕە بووە و بە سوپایەکی دە هەزار سەربازەوە لە ساڵی (٩١٥-٩١٦ھ/ ١٥١٠) هێرشی بۆ بردووە و نەیتوانیوە داگیری بکات[٣].

ئەوەی لێرەدا گرینگـە بازرگـانی ڤینیسـیایی زانیـاریی دیکـەی خسـتۆتە پـاڵ زانیارییەکانی شەرەفخان بەتایبەتی لە پێوەندیی نێوان سوڵتان خەلیل و ئوستاجلودا، چونکە ئوستا جلو هەستی بە مەترسی سوڵتان خەلیل لە ناوچـەکە کـردووە. دواجـار بۆیە ئوستا جلو راپۆرتی بۆ شا ئیسماعیل ناردووە[٤].

ب- میرنشینە کوردییەکان.

---

١ - اسكندر بيگ تركمان: تاريخ عالم اراى عباسى جلد١، ، چاپ گلشن، تهران١٣٥٠ھ.ش،ص٣١.

2- Ibid, P.202.٤٥٢سفرنامه،ص.

3- Ibid, P.202 .٤٤٣ـ سفرنامه،ص

4- Ibid, P.195 ..٢٣٢سفرنامه،ص٤٤٣.البدليسى:ص٦٥٧. رابعه ل

بازرگانی ڤینیسیایی باسی له میرنشینه گرینگەکانی بەر لە شەڕی چالّدێران کردووه، هێندەی گرینگی به پێوەندیی ئەو میرنشینانه لەگەلّ سەفەوی داوه، باسی لە پێوەندیی نێوان میرنشینەکان یاخۆ پێوەندیی ناوخۆیی، تەنانەت یەك میرنشینیشی نەکردووه، رەنگه ئەگەر کێشه یان گرفتێکی لەو شێوەیه هەبوایه، لێی بدوابایه چونکه نێزیکەی مانگێك یان زیاتر لەوێندەر ماوەتەوه، کەچی ئاماژەی پێ نەداوه ئەو خالّه گرینگ و پڕ بایەخانەی بازرگانی ڤینیسیایی لەبارەی میرنشینه کوردییەکان باسی کردوون، دەتوانین بەم جۆره بیانخەینه ڕوو: -

١- جۆری دەسەلاّت و بیروڕایان
٢- قەلّەمڕۆیان له رووی جوگرافییەوه
٣- پێوەندییان لەگەلّ دەسەلاّتی سەفەوی
٤- ناوهێنانیان هەروەك شەرەفخانیش باسی کردووه.

هەرچەنده ناوی میری جەزیرەی بەدلیسی نەهێناوه، بەلاّم ئاماژەی داوه، کە لەگەلّ سەفەوییەکان ناکۆکه، سەبارەت بە حەسنکێف لە میر خەلیل دواوه، کە میرنشینەکەی له شارێکی شاهانه و شاری گەورەی هەرێمی دیاربەکره و سەرۆکی کوردانی ئەو ناوچەیه لەگەلّ سەفەوییەکان زۆر ناکۆکن، چونکه لەو هەرێمە دەسەلاّتێکی بەرفرەوانی هەیه، له راستیدا شەرەفخانیش لەوه دواوه، که میر خەلیل لەگەلّ میری بەدلیس پاش سەرکەوتنی سەفەوییەکان، روویان لە شا ئیسماعیل کردووه و رێبەرایێتی میره کوردەکانیان کردووه. لەو پێوەندییەدا ئەمەش بە هەمان شێوه بالاّدەستی میری حەسنکێف دەسەپێنێ[1].

هەروەها لەبارەی قەلاّی کیفەندوورگوتویەتی میرێکی کورد فەرمانڕەوای دەکات و سەر به بەدلیسه، له راستیدا کەم گەشتیار و بگره مێژوونووسیش باسیان لەو قەلاّیە کردووه، شەرەفخان ئاماژەی بەوه داوه، میر شەمسەدین شەرەف کوڕی میر شەمسەدین میری بەدلیس له ماوەی حوکمڕانی قەره قۆیۆنلو رۆژێکیان بۆ ڕاووشکار

١ - البدليسي: ص٣١٩-٣٢٠. رابعه ل٢٣٣.

دەرچووە عومەر یادگارانی دیوە، کە باری دارای لە کیفەندوور دەبو بەدلیس هێناوە، لەویٚ روون دەبێتەوە کیفەندوور لە رووی سیاسی قەلایەکە سەر بە بەدلیس هەروەها لە ململانێی سەفوی و عوسمانی لە ناوچەکە، میری بەدلیس قەلای کیفەندوور و چەند قەلایەکی دیکەی بە ڕۆژەکی سپاردووە، هەموو ئەمانە پاشکۆیەتی سیاسی قەلای کیفەندوور روون دەکەنەوە[1].

هەروەها لە باسی قەڵەمڕەوی میرنشینی حەسنکێف لەوە دواوە، کە ئایخود و ساسون و ئەرزن سەر بە حکوومەتی حەسنکێفن، هەرچەندە حوکمڕانی ئەرزن لە پێڕەوانی ئوستا جلو[2]ە، ئەمەش سەرەتای ململانێی مەلیك خەلیل میری حەسنکێف و ئوستاجلو دەردەخات، چونکە قەلای ئەرزن سەر بەوە لە رووی جوگرافییەوە، کەچی قەنبەر بەگی سەفەوی حوکمی گێڕاوە.

لە شاری بەدلیس ئاماژەی بەوە داوە میر سیراج بەگ حوکمڕانی قەلا و شارە و یەکێکە لە میرەکانی ناوچەکە، گەورەییەکەی بە جۆرێکە رووی لە شا ئیسماعیل نەناوە لە باسی میری وان، سەرباری ئەوەی باسی لە قەڵەمڕەوی کردووە، کە ناوچە و قەلاکانی دەوروبەری وانی بەسەر کوڕەکانی دابەش کردووە، هەروەها گوتویەتی زەیدی بەگ لە بنەماڵەی میرانە و زۆر بە خۆی دەنازیٚ، بەناوی خۆی لە زێڕ و زیو و مس سکەی لیٚ داوە، ئەوەی تێبینی دەکریٚ لێرەدا بازرگانی ڤینیسیایی دەریخستووە، کە میری وان سکەی بەناوی خۆی لیٚ داوە، هەرچەندە باسی پێوەندیی لەگەڵ میرە کوردەکانی دیکە نەکردووە، بەلام هەموو ئەو خالانەی باسی کردوون، بوونەتە ململانێی قووڵی کورد و سەفەوی[3].

---

١ - شرەفخان:ل٥٢٨، ٦٧٤

2- Ibid, P.156 ..سفرنامە،ص٣٩٦

3- Ibid, P. 157- 158.سفرنامە،ص٣٩٧. ٣٩٨

بەشی چوارەم

بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی جوگرافیای مێژووییەوە

گومان لەوەدانییە سەفەرنامەی بازرگانی ڤینیسیایی بەتایبەتی ئەو چاپتەر و شوێنانەی تایبەتن بەکوردستان نێزیکەی نیوەی زیاتر لە زانیارییەکان، جوگرافیای مێژوویین، لە مێژووی جیهانی ئیسلامی دا ولآتناسە مەزنەکان لە رێگەی گەشتەکانیانەوە، جوگرافیای هەرێمە ئیسلامییەکان و دەوروبەریان نووسیوەتەوە (١٤)[1] بازرگانی ڤینیسیایی کاری بازرگانی بووە، کەچی زانیاریی زۆر وردی سەبارەت بە جوگرافیای مێژوویی هەرێمی دیاربەکر و دەوروبەری باس کردووە.

ا- ناساندنی شار و قەڵا

بازرگانی ڤینیسیایی لە گەشتنامەکەی دا بۆ کوردستان لە رێگەی حەلەبەوە دەستی پێکردووە، یەکەمین شار باسی کرد بێت بیرەیە (بیرەجك)، دواجار هەر بە رێگەی بیرە گەڕاوەتەوە حەلەب و بەم شێوەیە ناساندوویەتی: "لەحەلەبەوە سێ رۆژە رێ دوور شارێکی بچووکە، کەوتۆتە کەنارەکانی رووباری فورات، پێشتر قەڵایەکی سەخت بووە. چەندین جار دەورەی گیراوە، نەتوانراوە دەستی بەسەردا بگیردرێ"[2].

ئەولیا چەلەبیش بەم جۆرە ناساندوویەتی: قەڵایەکە کەوتۆتە باشووری مەلاتیە، کەشتی لە رووباری نێزیکییەوە هاتوچۆی کردووە و سەر بە جزیرەی گەورەیە[3]

لەبارەی شاری ئورفە ناساندوویەتی دوو رۆژە رێ لە بیرە دوورە، شارێکی گەورەیە، لەناو شار قەڵایەکی سەخت و دژوار هەیە، دیوارەکانی گەورە و پانوپۆڕن، شارێکی مێژووییە، جێگەی شایەکانە، گوندەکاتنی دەوروبەری تا بڵێی خۆش و دڵگیرن (١٦)[4]

---

١ - حکیم احمد خوشناو: الکورد و بلادهم عند البلدانیین و الرحالە المسلمین (٢٣٢- ٦٢٥ھ/ ٨٤٦-١٢٢٩م) دار الزمان، ٢٠٠٩، ص ١٦-١٧.

2- MERCHANT of VINCE, Op.cit, p.142.

٣ - ئەولیا چەلەبی: کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا و: ناکام، ل٢٥، ٥٦ ،٧٠.

4- Ibid, p.142, 144.

هەروەها ئەولیا چـەلەپی وەکـو قەڵایـەك ناسـاندوویەتی، کـە سـوپاکەی لەگـەڵ شارەکانی دیکەی کوردستان لە ساڵی ٩٥٩ ل قەڵای والیان لە سەفەوی سەندۆتەوە[١]

لەبەرئەوەی بازرگانی ڤینیسیایی پێ بە پێ لە "بیرە"وە بەرەو رۆژهەڵات و تەورێز هاتووە، بۆیە پاش ئورفە باسی قـەڵای جەمەلـەینی کـردووە، کـە دوو رۆژە رێ لـە ئورفەوە دوورە لەسـەر کێوێـك هەڵکـەوتووە، دیوارەکـانی پتـەو نـین، خەنـدەقێکی بچووکی هەیە، لە دەوروبەری قەڵا شارێکی لێیە[٢].جێگەی سەرنجیشە ئەولیا چـەلەبی باسی ئەو قەڵایەی نەکردووە.

هەروەها شاری ئامەدیشی بەم شێوەیە ناساندووە: "شارێکی گەورەیە، سێ رۆژە رێ لە قەڵای جەمەلەینەوە دوورە، شورەیەکی مێژوویی کـە دە تـا بیسـت میلـە بـە دەوریەوە سووراوەتەوە، دیوارەکەی لە بەردی رەش چێ کراوە، هەر دەڵێـی بۆیـەیان کردووە، لە تـەواوی شـاردا سـێ سـەد و شەسـت بـورج و کۆشـك هـەن"[٣] چـەند سـەدەیەکیش بـەر لـەوە وڵاتناسـە موسـڵمانەکان لـە شـوورەی پتـەوی ئامــەد و دیوارەکەی دواون، کە لە بەردی رەش و بە شێوەیەکی سەرسام چێ کراوە[٤].

هەرچی ئەولیا چەلەبی باسی لە قەڵای ئامەد و شاری ئامەد کـردووە و هـەتا لـە رووی مێژوویشەوە لێی دواوە، شار و قـەڵای ئامـەد سـەر بـە هـەرێمی دیاربـەکر و مەڵبەندی هەرێمەکەیە، لە باسی قەڵاکەشدا گوتوویەتی دیوارەکانی یەك گەز[٥]ی شـا بڵندن، لە ژێریشەوە دە گەزی بۆ کراوە بە بناخە، قەڵاکەش چـونکە بـە بـەردی رەش

---

١ - ئەولیا چەلەبی ل ١٤- ١٩١.

2- Ibid, p145.

هەروەها(فچل الله روزبهان خنجی)لەنێو قەڵاکانی دیاربەکر ناوی هێناوە. تاریخ عالم ارای امینی، بەکوشـش: مسعود شرقی، انتشارات خانوادە، ایران ،١٣٧٩هـ.ش ، ص٩٤

3- Ibid, p145.

٤ - ابن حوقل: صوره الارچ، دار مکتبـه الحیـاه، بـیروت، ١٩٧٩، ص٢٠١ . لسـترنج: جغرافیـای تـاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، مترجم: محمود عرفان ،تهران ،١٣٨٣ هـ.ش، چاپ ششم، ص١١٧ .

٥ - گەز:

چیٚ کراوه ناوی قەره ئامەدیان لێناوه، به جۆرێك هەموو قولله و ددانەکانی چاویان له یەکدییه و له کاتی گەمارۆدانا یەکدیی دەبینن و فریای یەك دەکەون[١].

پاش ئامەد بازرگانی ڤینیسیایی چووەته قەڵای ددو، بەم جۆره باسی کردووه:" رۆژه رێیەك له ئامەدەوه دووره، له شوێنێکی بڵندی نێزیك کێوێك هەڵکەوتووه، له خوارەوەی چەندان گوند بەرچاو دەکەون، "جێگەی سەرنجه شەرەفخان و ئەولیا چەلەبی باسی ئەو قەڵایەیان نەکردووه، کەچی بازرگان ئاماژەی بەوه داوه، ئەو قەڵایه قەڵایەکی سەخته و له شوێنێکی بڵند هەڵکەوتووه و شاریشی لێیه و زۆر بەپیت و فەڕ و بەرەکەته[٢].

له ناساندنی ماردینیش دەبێژێت: "رۆژه ڕێیەك له قەڵای ددو دووره، چوارچێوەی چوار تا پێنج میله، کەوتۆته سەر کێوێکی بڵند، له خوارەوه تەماشای بکەی سەرسام دەبیت، له خوار قەڵاکەوەش شارێك هەڵکەوتووه، دیوارەکانی تونەدوتۆڵ و پتەون، لەنێو شاردا کۆشك و مزگەوتی جوان چیٚ کراون"[٣].

شەرەفخان له باسی ماردین دا زیاتر باسی لەوه کردووه، که تەیموور لەنگ هێرشی کردۆته سەر قەڵاکه و له هەندیٚ باردا حوکمڕانی قەڵاکه باسی کردووه ،که ململانێی لەگەڵ حەسنکێف هەبوو، هەروەها دواجار باسی لەوەش کردووه، که سوڵتان عوسمانی له ماردینەوه بۆ باشوور چووه[٤].

ئەولیا چەلەبیش بەم جۆره باسی کردووه، که قەڵایەکه لەسەر چیا هەڵکەوتووه، دوو قۆناخ له دیجلەوه دووره، له تاریف کردن نایه، هێنده بەرزه دیواری بورجەکانی ژوور هەورەکان دەکەون، له خوارەوه تا لووتکەی ژوور وی دوو فرسەخ[٥]ـه له بورجەکانی قەڵاوه هەتا مەودای چوار قۆناخ به هەر چوار لای خۆیدا دەبینریٚ[٦].

---

١ - ئەولیا چەلەبی:ل٣٢، ٣٧-٣٩.

2 - MERCHANT of VINCE,Op.cit, p.149.سفرنامه ص٣٣٨ .

3- Ibid, p.149, 150.

٤ - البدليسى ص ٢٧٧، ٣٠٧-٣١٣، ٦١٥، ٦٣٢.

٥ - فەرسەخ:

٦ - ئەولیا چەلەبی ل٧٢-٧٣.

دواتر جزیرەی ناساندووە:" کە دوو رۆژە رێ بەلای رۆژهەڵاتەوە لە ماردین دوورە، شارەکە وەکو جزیرەیەك رووباری دیجلە بە دەوری دا سووڕاوەتەوە، لەوێدا خەڵکەکەی خەریکی دروستکردنی قەڵایەکی سەختن، جزیرە ناکەوێتە سەر رێگەی دیاربەکر ـ تەورێز، بگرە بەلای رۆژهەڵاتییەتی"، هەروەها باسی لەوەش کردووە کوردێك حوکمی دەکات[1]. هەرچەندە بازرگانی ڤینیسیایی بە وردی لەو رووداوانە دواوە، کە لەو ماوەیەی لە حەسنکێف بووە، بەم شێوەیە باسی کردووە، کە چوار رۆژە رێ لە ماردینەوە دوورە، شارێکی شاهانەیە و شاری گەورەی هەرێمی دیاربەکرە، باسی لەوە کردووە سوڵتان خەلیلی کورد (نەوەی ئەیوبی) فەرمانڕەوایی کردووە، کە زاوای شا ئیسماعیل بووە، میرنشینێکی سەربەخۆ بووە[2]. رووبەرەکەیشی چوار تا پێنج میلە و لە دامێنی کێوێکی بڵند هەڵکەوتووە، جێگەکەی سەختە و رووباری مەزنی دیجلە بەرامبەر کێوەکەیە، شارەکە لە نێوان کێو و رووبار دروست کراوە[3].

ئەولیا چەلەبی ئەوها باسی کردووە، کە سەر بە دیاربەکرە، کەڵەك لە دیاربەکرەوە بۆ بەغدا و بەسرە لەسەر ئەو ئاوە — زێ یاخۆ ڕووبار بەژێر قەلای کێفا و جزیرەدا شۆڕ دەبنەوە کە زێی دیجلەیە[4].

بازرگانی ناوبراو لە پێناسەی کەفەندو گوتویەتی:" لە حەسنکێفەوە پاش پێنج رۆژ سەفەر گەیشتمە کەفەندو، قەڵایەکی بچووکە، لەسەر لووتکەی کێوێك هەڵکەوتووە، تەواوی ئەو وڵاتە کوێستان و وشکە، لەبەرئەوە دەبینم لە حەسنکێف تا بەدلیس رێگەیەکی پڕ لە گردۆڵکە و تەنگەبەر و مەترسیداری هەیە"[5].

---

1 - Ibid, p. 150-151.

2 - Ibid, p. 151.

3 - Ibid, pp. 151-152.

٤ - ئەولیا چەلەبی:ل٣٦، ٤٥، ٨٨.

5 - Ibid, pp. 155-156.

ئەولیا چەلەبی بە وردی باسی ئەو قەڵایەی کردووە، کە لە خاکی کوردستانە و سوڵتانی عوسمانی پێشکەشی میرانی بەدلیسی کردووە و خستیە سەر حکوومەتەکەی، ئێستە لەژێر دەستی خانی بەدلیس دایە، قەڵاکە لەنێو دۆڵێکدا لە قەراغ رووبار لەسەر پارچە رەوەزێکی سەوز رەنگ چێ کراوە بچکۆڵەیە و خەرەندی نییە، یەك دەروازەی هەیە، لەنێوەوە مزگەوتێك و حەفتا هەشتا ماڵێکی تێدایە و هیچی دیکە[1].

هەروەها لە وەسفی هەر سێ قەڵای (ئایخو و ساسۆن و ئەرزن) نووسیوویەتی و دەڵێت: "سێ قەڵای سەخت لەم دەڤەرە بەرچاو دەکەون، هەموویان سەر بە حکوومەتی حەسنکێفن"[2].

یاقوت حەمەوی لەبارەی ئەرزنەوە ناساندوویەتی، کە شارێکە کەوتۆتە باکوری رۆژئاوای دەریاچەی وان لە نێزیك خەلات[3]، هەروەها شەرەفخان لەوە دواوە ئەرزن سەر بە حەسنکێفە و دوازدە هەزار مەسیحی لێ دەژی، کە باج و سەرانە دەدەن و لە باسی ساسۆنیش لەوە دواوە زیاتر وەك میر و بنەماڵەی حوکمڕانی ساسۆنی باس کردوون و کە لە میرانی بەدلیسن، هەروەها جارێکی دیکەش میری بەدلیسی لە ململانێی شا تەهماسب[4] و عوسمانی میری وڵاتی ساسۆن ئامۆژگارییەکی داوە بە میری بەدلیس[5].

لە ناساندنی بەدلیس دەبێژێت: "نە زۆر گەورەیە، نە شوورەیان بەدەوردا هەیە، بەڵام لە ناوەڕاستی شار قەڵایەکی جوانیان لەسەر گردۆڵکەیەك چێ کردووە، کە

---

١ - ئەولیا چەلەبی: ل٩٧-٩٨.

2 - Ibid, p. 156.

٣ یاقوت الحموی: م.سز ج١ن ص١٥٠.

٤- شا تەهماسب: کوڕی گەورەی شا ئیسماعیلی سەفەوی بوو، لە پاش مەرگی باوکی ساڵی (٩٣٠ك/١٥٢٤ز) لە تەمەنێك کە لە دە ساڵ کەمتر بوو، دەسەڵاتی ئێرانی گرتە دەست و لە ساڵی (٩٨٤ك/١٥٧٦ز) کۆچی دوایی کرد. رویمر: ص ٣٠٩.

٥ - البدلیسی: ص٣١٠، ٦٠٥، ٦٨٩.

فرەوان و دڵگیرە، بە گوێرەی هەواڵ و گێڕانەوەش ئەسکەندەری گەورە بونیاتی ناوە، قەڵاکە کۆشك و بورجی بڵندی هەیە، کوردێك ناوی سیراج بەگ بووە، حاکمی قەڵا و شارەکە بووە، ملکەچی شا ئیسماعیل نەبووە". شەرەفخانی بەدلیسیش دووپاتی کردۆتەوە، کە بەدلیس ئەسکەندەری رۆمی بنیادی ناوە[1].

شەرەفخانیش زۆر بە وردی باسی بەدلیسی کردووە، کە بەدلیس ئەسکەندەری رۆمی دروستی کردووە و لەوێ زێی دیجلە هەڵدەقوڵێ، هەندێ پێیان وایە لە سنووری هەرێمی ئازەربایجانە و هەندێکی دیکەش لەنێو هەرێمی ئەرمێنا حیسابی دەکەن، بەڵام جوگرافیناسان پێیان وایە لەنێو هەرێمی چوارەمە[2].

ئەولیا چەلەبیش سنووری بەم شێوەیە باسی کردووە، لای ڕۆژهەڵاتی وانە، هەروەها وستانیش هەیە لای باکوری شێروانە و لای قیبلەش هاوسنووری هێزانە و لە هەمان ئاراستەوە قۆناخێك دوور دەگاتە سنووری بەگی زرقی لای ڕۆژئاوا بە سێ قۆناخ دەگاتە بەگی حەزۆی سەر بە دیاربەکر، لای باکوری بە سێ رۆژان دەگاتە مەلازگردی سەر بە ئەرزەڕۆمە لای باکوری ڕۆژهەڵاتی سنجاقێکی وان بەگی ئەخلات لە رۆخی دەریا تەنیا ڕۆژهەڵاتی بێ پێوەندییە کە ئەویش دەریای وانە[3].

لە بارەی قەڵای تەدوانەوە (تەتوان) نووسیویەتی: " لە بەدلیسەوە بەڕێ کەوتم و رۆژی دووەم گەیشتمە تەدوان، قەڵایەکی بچووکە لەسەر کێوێ هەڵکەوتووە، دەریا لە پێشیەتی"[4].

لە ناساندنی دەریاچەی وان باسی لەوە کردووە، کە ئاوەکەی سوێرە، بەڵام سوێرییەکەی وەکو دەریای ئەدریاتیك[5] نییە، درێژایی سێ سەد میلە و پانایی لە پانترین شوێندا سەد و پەنجا میلە و دەوروبەری پڕە لە ئاوڕێژگە، بەلای رۆژهەڵاتییەوە

1- Ibid, p.157. البدليسي: المصدر السابق،ص٥٦٩

٢ - البدليسي: ص٥٦٩-٥٧٠.

٣- ل١٠٧.

4 - Ibid, p.159.

٥ - دەریای ئەدریاتیك:

چوار قەڵا هەڵکەوتوون، کە ئەمانەن (تـەدوان، وسـتان، وان و پـیگیر) هەرچـی ئـەو قەڵایانەی بەلای رۆژئاواییەوەن ئەمانـەن (ئـەرگیش، ئابـل گیریـس، خـەڵات)[1]. لـە ناساندنی خەڵات نووسیویە:"وەکو لە بیناکانی دەردەکەوێ لە کۆندا شارێکی گـەورە بووە، بەڵام ئێستە بووەتە قەڵایـەکی بچـووك"[2]. شـەرەفخان باسـی کـردووە، سـاڵی ٨٢٤ك حاکمی بەدلیس و ئەخلات میر شەمسەدین بووە[3].

ئەولیا چەلەبی بە وردی باسی لە دروستبوون و بچـووکبوونەوە و دامەزراندنـەوەی شاری خەڵات کردووە، پاش ئەوەی لە ساڵی ٩٢٠ ك/ ١٥١٤ ز شای ئێران بەرامبـەر سوڵتان سەلیم بەرزی خەڵکی خەڵات هاتنە لای سوڵتان کە قەڵایـەکیان بـۆ دروسـت بکات، بەڵام سوڵتان سەلیم زۆر کەیفی بە قەڵاکردن نەدەهات[4].

لە باسی وسـتان گوتوویـە: "دوو رۆژە رێ لـە ئارمنـاك دوورە، بـە دەسـتی شـا ئیسماعیلی سەفەوی وێران بووە، تەنها شار و بازاڕەکەی ماوەتەوە، وستان لە لێواری کەنداوێکی گەورەی دەریاچە هەڵکەوتووە"[5].

شەرەفخان لە زۆرینەی ئەو رووداوانەی باسی وستانی کردووە، ناوی وانیشی لەگەڵ هێنـاوە، لەبەرئـەوەی وسـتان کەوتۆتـە باشـووری وان و لـە نێزیـك دەریاچـەکەش هەڵکـەوتووە[6]، "ئـەولیا چـەلەبی"یش بـەم شـێوەیە ناسـاندوویەتی، کـە کەوتۆتـە رۆژئاوای سەر بە هەکاری باسی کردووە[7].

---

1 - Ibid, p p.159-160.

2 - Ibid, p.160.

٣ - البدليسى :ص٢٣٧

٤ - ل١٦١

5- Ibid, p.161.

٦ - البدليسيك ص٢٣٤، ٢٤٧، ٣١٤. رابعه ل٦٣.

٧ - ل١٠٧

سەبارەت بەوان باسی لەوە کردووە رۆژە رێیەك لە وستان دوورە، کەوتۆتە سەر کێویَ پڕە لە بەردی سەخت، رووبەرەکەی زیاتر لە میلێکە، بەڵام شوێنەکەی تەنگ و باریکە، حاکمەکەی کورد بووە وناوی زیدی بەگ بووە، سکەی بەناوی خۆی لێداوە[1].

شاری خوی بەم جۆرە ناساندووە:" لە شاری مەرەندەوە، ئەگەر سێ رۆژ درێژە بە سەفەر بدەی بە دەشتێکی گەورە و دڵگیر دەگەیت، کە کێوی بڵند لەم نێوانەدا هەیە، لێرەدا شوێنێکی گەورە بە ناوی خوی بەرچاو دەکەوێ، لە رۆژگاری کۆندا شارێکی گەورە بووە"[2].لە وەسفی ئەزرنجان باسی ئەوەی کردووە، کە قەڵایەکە کەوتۆتە سەر سنووری ترابزون[3] و ئەنادۆڵ و ئێران[4].

یاقوت حەمەوی و ئیبن بەتووتە باسی ئەزرنجانجیان کردووە، کە شارۆکەیەکی ئاوەدانە لە وڵاتی ئەرمینیایە لە نێوان وڵاتی رۆم و خەلاّت، نێزیکە لە ئەرزەرۆم[5].

هەروەها لە ناساندنی خەرپووت دەبێژێت: "شار و قەڵایەکی سەربەخۆیە و لەژێر قەڵەمڕۆی ئێران دایە"، بازرگانی ڤینیسیایی هەرچەندە چۆتە شاری مەلاتیەش، باسی ئەوەی نەکردووە، کە خەرپووت دوو رۆژە رێ لە باشووری مەلاتیەیە، بۆ مەلاتیەش ئاماژەی بەوە داوە، کە سەر بە سوڵتانی دەوڵەتی مەمالیکە لە میسر (٦٤٨-٩٢٢ ك/١٢٥٠-١٥١٦ز)[6].

---

1 - Ibid, p.161.

2 - Ibid, p.164.

٣ - ترابزون: شارێکە لە ئاسیای بچووك، کەوتۆتە باشووری دەریای رەش، لە سەردەمی عەباسیدا گەورەترین گەورەترین مەڵبەندی بازرگانی بووە، دانیشتووانی ئەرمەن بوون. لسترنج:المصدر السابق، ص١٤٥.

4 - MERCHANT of VINCE,Op.cit, p.195

٥ - الحموی: م. س.ج١ ص١٤٩-١٥٠. ابن بگوگە: ص٢٩٨. رابعە ٤٠.

٦ - یاقوت الحموی معجم البلدان، قدم لها:محمد عبدارحمن المرعشلی دار احیاو التراپ العربی، بیروت،١٩٩٧، بیروت،١٩٩٧، گ١،ج٢، ص٣٥٥. Ibid, p.198.

ئەولیا چەلەبی دەڵێ، من خێرا رۆیشتم بە دوو رۆژە رێ لە مەلاتیەوە گەیشتمەوە خەرپووت، قەڵایەکە لە قەراغ ڕووباری فورات و سەر بە هەرێمی دیاربەکرە[1].

لە ناساندنی شار و قەڵا بۆمان دەردەکەوێ:

یەکەم: ئەو شار و قەڵایانەی باسی کـردوون، لـە سـەرەتای سـەدەی (١٠ك/١٦ز) قەوارەی سیاسییان لە شێوەی میرنشین بووە، کە رادەی سەربەخۆییان بەپێی دەسەڵات و هێزیانەوە بووە.

دووەم: ئەو شار و قەڵایانە لە گرینگترین شار و قـەڵاکانی کوردسـتان بـوون، کـە ئاوەدان و قەرەباڵغ و جێگەی خێڵە کوردییەکان بوون[2].

سێیەم: بازرگانی ڤینیسیایی لە پێوانە و شوێنی شار و قـەڵاکان دا، بـیری تیـژ و وردبین بووە، چونکە پێوانەی سەرنجەکانی زۆر لـە هاوسـەردەمەکانی خـۆی نێـزیکن، بگرە هێندە جیاوازییان نییە و سەرنجی گرینگ و پڕ بایەخی دەرخستووە.

ب. پێکهاتەی کارگێڕی:

ئـەو سـەرنجانەی بازرگـانی ڤینیسـیایی لـەبارەی پێکهاتـەی کارگێڕییـەوە خستوویەتییە ڕوو، زانیاریی ئاساین رەنگە هێنـدێکیان پێوەندیـدار بـن بـە ڕەوشـی سیاسییەوە، بەڵام بە شێوەیەك بۆ خۆی لە دووتـۆی سـەفەرەکەی ئـەم سەرەنجانەشـی خستۆتە ڕوو.

سەبارەت بە هەرێمی دیاربەکر ئاماژەی بەوە داوە، کە شەش شاری گەورە و پێنج قەڵای فرەوانی هەیە، شارەکان برێتین لە ئورفە، ئامەد، ماردین، جزیرە، حەسـنکێف و سعێرت[3]، قەڵاکانیشن ئەمانەن، جەمەلەین، ددو، ئـەرزن، ئـایخو و ساسـۆن[4]، لـە کۆتـایی چـاپتەری دووەم دا ئامـاژەی بـەوە داوە دیاربـەکر یەکـەمین هـەرێمی ژێـر

---

١ - ل٢٥، ٣٦.

٢ - بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:البدلیسی: الکتاب الپالپ ص٣٢٥، الکتاب الرابع ص٥٦٧ .

٣ - سعێرت: قەڵا و شارۆکەیەکی سەر بە حەسـنکێفە و لـە مـاردین نێزیکـە. البدلیسـی: المصـدر نفسـه ، ص٣١٠، ٣١٩ .

4- MERCHANT of VINCE,Op.cit, p. 148,156.

دەسەڵاتی شا ئیسماعیلی سەفەوییە کە پێی دەگەی، شەش شاری گەورە و پێنج سەد قەڵای هەیە.

هەروەها باسی کردووە ئەو شارە (ئامەد) و هەموو ویلایەتەکانی دیاربەکر لەژێر دەسەڵاتی ئوستا جلو محەمەدە[1].

لەبارەی شاری بیرەوە باسی لەوە کردووە ئێستە سەر بە حکومەتی سوڵتانی قاهیرەیە هەرچەندە پێشتر سەر بە ئێران بووە[2].

سەبارەت بە شاری ئورفە باسی لەوە کردووە، یەکەم شاری هەرێمەکەیە، کە لەژێر قەڵەمڕەوی شا ئیسماعیلە و شاری گەورە و مەڵبەندی هەرێمێکە کە ناوی دیاربەکرە[3].

هەروەها لە ناساندنی کەفەند و ئاماژەی بەوە کردووە، کە میرێکی کورد بەڕێوەی دەبات، کە لەژێر فەرمانڕەوایی بەدلیسە[4] و قەڵاکانی ئایخو و ساسۆن و ئەرزن سەر بە حەسنکێفن[5]، شاری خەرپووتیش لەگەڵ قەڵاکەی هەمیشە لەژێر قەڵەمڕەوی ئێران دا بووە[6]، شاری مەلاتیەش سەر بە سوڵتانی مەمالیکی میسر بووە[7]، شاری تەورێزیش تەورێزیش پایتەختی ئێران بووە[8].

لەگەڵ ئەوەی بازرگانی ڤینیسیایی باسی ئەو شارانەی کردووە، کە لە رووی ئیدارییەوە سەر بە دەوڵەتی ئێران یان میسرن، هەروەها باسی سنووری ئێرانی لەلای

---

1 - Ibid, p.145.

2 - Ibid, p.142سفرنامه ص۳۷۹ .

3 - Ibid, p.145.

4 - Ibid, p.155.

5 - Ibid, p.156.

6 - Ibid, p.195.

7 - Ibid, p.197.

8 - Ibid, pp.164-173.

دیار بەکرەوە کردووە، لە حەلەبەوە بۆ شاری بیرە سەر بە سوڵتانی مەمالیکی میسرە و بەلای رۆژهەڵات تەواوی شار و قەڵاکان لەژێر فەرمانی ئێران دا بووە[1].

هەروەها باسی تەورێزی پایتەختی ئێرانی کردووە، کە پێشتر بارەگـەی داریوشـی شای ئێران بووە و شوێنی شاکانی ئێرانە، لەوانەش ئوزون حەسەن و یەعقوبی کـوڕی. هەروەها لەوە دواوە ماوەیەك خەرپووت بە دەست کوڕێکی عەلائولدەولە بووە و لەوێ حکـوومڕانی کـردووە، لـەبارەی شـاری مووسڵیشـەوە، ناڕاسـتەوخۆ باسـی کـردووە ملکەچی بۆ سەفەوی نواندووە[2].

هەروەها باس لەوە کردووە مەرعەشی پایتەختی عەلائولدەولەیە

ج ـ دانیشتووان:

لەگەڵ ئەوەی بازرگانی ڤینیسیایی پتر گرینگی بە خەڵکی مەسـیحی داوە، بـەڵام ئاماژەی بە دانیشتووانی زۆرینەی ئەو شـارانە داوە، کـە پێیـدا تێپـەڕ بـووە، بگـرە هەندێ جار لەبارەی سـەرژمێری مەسـیحی و جوولـەکان، تەنانـەت زێـدەڕۆیی زۆری کردووە.

لەبارەی دانیشتووانی شاری ئورفە باسی ئەوەی کردووە، کە دە تا دوازدە کڵێسای مەڕمەڕی تێدایە، هەندێ کڵێسای شارەکە بوونەتە مزگەوت[3]، ئەمەش ئاماژەیە، کە کە مەسیحی و موسڵمان لە ئورفە ژیاون.

سەبارەت بە شاری ئامەد لەگەڵ ئەوەی کڵێسا گرینگەکانی باس کردووە، لەبارەی دانیشتووانی شارەکە نووسیویەتی: "لەم شارەدا دانیشتووانەکەی سەر بە فرە ئـاینن، ئەوانی دیکە لە موسڵمانان زیاترن، کە بریتین لە مەسـیحی و یۆنـانی و ئەرمـەنی و جوولەکان، پێڕەوانی هەر ئاینێك بۆ ئەنجامدانی ڕێوڕەسمی پەرسـتن و سـرووتی ئـاینی خۆیان پەرستگەی جودایان هەیە، موسـڵمانان ئازاریـان نـادەن". بازرگـانی نـاوبراو

---

1 - Ibid, p.142.

2 - Ibid, p195-198, 197, 196. سفرنامە ص ٤٠٧

3 - Ibid, p.144.

ئاماژەی بەوە داوە مەسیحی و یۆنانی و ئەرمەنی هەن، دەبێ ئەوە بزانین، کە هەردووکیان مەسیحیین، کەچی گەشتیارێکی دیکەی رۆژئاوایی (نیبۆر) سەبارەت بەمە گوتوویەتی: "مەسیحییەکانی دیاربەکر بە زۆری یەعقوبی یاخۆ کلدانین، بەڵام جگە لەمانە ئەرمەنی و برێ نەستووریش هەن"[١].

ئەولیا چەلەبی باسی لەوە کردووە دانیشتووانەکەی کورد و تورکمان و عەرەب و عەجەمن، هەروەها ئەرمەنیشی تێدایە، خەڵك بە کوردی و تورکی و عەرەبی و ئەرمەنی دەئاخڤن. باسی لەوەش کردووە زۆر غەریب دۆست و قسەخۆشن، زۆر بە تەنگ نامۆسی خۆیانەوەن[٢].

بازرگانی ناوبراویش دانیشتووانی ماردینیشی باس کردووە، کە ئەرمەنیی مەسیحی و جوولەکان لە موسڵمانان زیاترن[٣]

ئەولیا چەلەبی راستەوخۆ لە دانیشتووانی ماردین نەدواوە، بەڵام ئاماژەی داوە، کە ناو شارەکە زیاتر مەسیحین و دەرەوەشی چەندان گوندی کوردی تێدایە، سەرباری ئەوەی گوندی تورکانیش هەن، هەروەها لەولاتر هۆزی عارەبانی — تەی — کۆچەری هەن[٤].

جێگەی سەرنجە بازرگانی ناوبراو زیاتر گرینگی بە پێکهاتەی دانیشتووان لە رووی ئاینییەوە دەدات، لەبەرئەوەی خۆی مەسیحی بووە، بە لاویەوە گرینگ بووە هەر شارێك چەندی مەسیحین و چەندی موسڵمانن، سەرباری ئەوەی کەم لای کردۆتەوە بە دانیشتووانی گوندەکاتن، چونکە بۆ خۆی زیاتر لە شار و قەڵاکان ماوەتەوە.

Ibid, p.147. -1

کورد و کوردستان لە نیگای چەند گەڕیدەیەکی رۆژئاواییەوە: وەرگێڕانی لە تورکییەوە، شوکور مستەفا، دەزگەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠ ،ل٥٠

٢ - ل٦٤-٦٥.

3 - Ibid, pp.150-152.

٤ - ل ٧٢، ٧٤.

له جزیرەشدا سەرباری کورد دانیشتووانەکەی هەمان پێکهاتەی ماردینی هەیە، گەلێ نەژادی دیکە لێی نیشتەجێن، لەنێو حەسنکێفش دا ژمارەیەکی زۆر موسڵمان و مەسیحی و جوولەکانی تێدایە[1].

له باسی جزیرەشدا ئەولیا چەلەبی ئاماژەی داوە بە شێوە زارەکانی زمانی کوردی و تێکیستێکی بە نموونە هێناوەتەوە[2].

لەبارەی دانیشتووانی بەدلیسەوە نووسیویەتی: "دانیشتووانی ئەم ناوچەیە کوردن و لە یەك نەژادن، مەسیحی و ئەرمەنی بەفرەوانی هەن، لە دانیشتووانی دەریاچەی وان ئاماژەی بەوە داوە، دانیشتووانەکەی لە دەوروبەریدا کە پڕە لە گوند، پێشتر زۆرینەیان ئەرمەنی بوون، دەوروبەری ئەم دەریاچەیە پڕە لە قەڵای سەخت کە کورد و ئەرمەن لێی دەژین"[3].

شەرەفخان بە وردی باسی رەچەڵەك و دانیشتووانەکەی کردووە، گوتویەتی دانیشتووانی بەدلیسی زۆرینەیان ئەرمەن و موسڵمانن، موسڵمانەکان پێڕەوی لە مەزهەبی ئیمامی شافعی دەکەن، جگە لە چەند کەسێك کە ژمارەیان کەمە و باوکان پێڕەوییان لە تورکی دەسەڵاتدار کردووە، ئەمانە پێڕەوی لە مەزهەبی حەنەفی دەکەن، هەروەها روونی دەکاتەوە، کە دانیشتووانی بەدلیس بەتایبەتی موسڵمانەکان نێزیکەی تەواوی کوردن. لەم رووەوە ئەولیا چەلەبی ئاماژەی داوە زۆرینەی لە خێڵی رۆژەکین و مەسیحی و عارەبانیش هەن[4].

لەبارەی دانیشتووانی وستان باسی لەوە کردووە، گوندانی گەلێ زۆرە، هەموویان کوردن، هەرچی وانیشە پێشتر دانیشتووانی نێو قەڵا ئەرمەنی بوون، بەڵام ئێستە هەموویان کوردن و قەڵاکەش کوردێك بەناوی (زیدی بەگ) بەڕێوەی دەبات، کە

---

1 - Ibid, pp.150-152.

٢ - ل٩١-٩٢.

3 - Ibid, pp.158-159.

٤ - البدليسي: ص ٥٧٦ . هەمان سرچاوە ل١٠٨- ١١٣.

سکەی بەناوی خۆی لێداوە. هەروەها شاری ئارمناك لەسەر دەریاچەیەکە، کە لەسەر دوورگەیەك هەڵکەوتووە، هەموویان ئەرمەنین[1]. دانیشتووانی تەورێزیش بە پلەی یەکەم ئێرانی و تورکمان لێی نیشتەجێ بوون، سەرباری ئەوانە ڕێژەیەکی زۆریش ئەرمەنی و مەسیحی هەن، هەروەها جوولەکەیش لێی نیشتەجێن[2].

لە گرینگترین ئەو خاڵانەی سەبارەت بە دانیشتووان بۆمان دەردەکەوێ:

یەکەم: زۆرینەی دانیشتووانی قەڵا و شارەکان لە ڕووی نەتەوەییەوە کورد بوون و لە ڕووی ئاینییەوەش موسڵمان و مەسیحی و جوولەکە بوون.

دووەم: زۆرینەی ئەو شار و قەڵایانەی ڕاستەوخۆ لەلایەن میری کوردانەوە بەڕێوە براون باسی کوردانیان کردووە، کە لێی نیشتەجێ بوون، کەچی کەمتر لە شارەکانی دیکە ئاماژەی بەوە داوە.

سێیەم: لەبارەی دانیشتووانی گوندەکانەوە، ئاماژەی بەوە داوە، کە زۆرینەیان کوردن، ئەمەش هەمان ئەو سەرنجانەیە، کە شەرەفخان و ئەولیا چەلەبی لەبارەی هۆزە کوردییەکان خستوویانەتە ڕوو.

1 - Ibid, p.160.161.

٢- Ibid, p.171 بازرگانی ناوبراو ئاماژەی بەوە نەداوە، ئێرانی چ ڕەگەزێکن، گومان لەوەدا نییە کە بەر لە شاڵاوی هۆزە سەلجوقییەکان بۆ ئازەربیجان زۆرینەی دانیشتوانەکەی کورد بوون، تەورێزیش پایتەختی میرنشینی ڕوادی کوردی (٣٤٣-٤٦٣ك/٩٥٤-١٠٧٠ز)بووە،دواتریش بۆتە پایتەختی میرنشینی ئەحمەدیلی (٥٠١-٦٢٤ك/١١٠٧-١٢٢٦ز)، مەڵبەندی نەتەوەی دیکە نەبووە،ل ەبەرئەوە دەبێ ئێرانی مەبەستی کورد بێت. بڕوانە بۆ: حسام الدین علی النقشبندی: ازربیجان(دراسە فی احوالهاالسیاسیە والحچاریە)،اگروحە دکتوراە(غ.م)،جامعە بغداد،١٩٨٤،ص٣٧-٣٨. نیشتمان بشیر:ا لکرد و السلاجقە، اگروحە دکتوراە،جامعە صلاح الدین،٢٠٠٠،ص٢٣- ٢٤، ٣٧-٣٨،٢٦٧-٢٧١. احمد عبدالعزیز محمود: الامارەالهزبانیە الکردیە فی ازربیجان واربیل.،مؤسسە موکریانی،اربیل،٢٠٠٢، ص٣٥، ٧٢ -٧٤.

بەشی پێنجەم

بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی ئابوورییەوە

بازرگانی ڤینیسیایی لەگەڵ ئەوەی کاری سەرەکیی بازرگانی بووە، لەبەرئەوە بابەتی ئابووری کەم تا زۆر بایەخی خۆی هەبووە، هەرچەندە بەشێوەیەکی گشتیی هەردوو بابەتی بازرگانی و کشتوکاڵی باسی کردووە، لەو شارە کوردییانەی سەردانی کردوون تا ڕادەیەك سەرنجی خۆی خستووەتە ڕوو، باسی لە چالاکی ئابووریی کردووە و لە شاری تەورێزیش سەرنجی گرینگی لەبارەی بازرگانی و کشتوکاڵ و دواجار دەرەبەگ و باج داوە، ئەم سەرنجانەش بۆ بارودۆخی ئابووریی کوردستان بەشێوەیەکی گشتیی جێگەی بایەخە.

أ. بازرگانی:

لە راستیدا بازرگانیی ڤینیسیایی سەرباری چالاکی بازرگانیی تایبەتی خۆی، سەرنجی لە چالاکی بازرگانی لە کوردستانیش داوە تا ڕادەیەك ئەو ئاماژانەی کردووە، کە چالاکی بازرگانی بەهۆیەوە ئەنجام دراوە، لەگەڵ ئەوەی کوردستان تا ڕادەیەك بووەتە شوێنی ململانێی ئاق قۆیۆنلو و سەفەوییەکان یاخۆ شوێنی تێپەڕبوونی لەشکرکێشەکانی شا ئیسماعیلی سەفەوی بووە، کەچی نەبووەتە هۆی پەککەوتنی چالاکیی بازرگانی.

بازرگانیی ڤینیسیایی دوو مانگ لە حەسنکێف ماوەتەوە و باسی ئەوەی کردووە خەڵکەکەی لە رووی مادییەوە توانایەکی باشیان هەیە و خەریکی کاری بازرگانین، خەڵکەکەی بە راستی زۆر باش و شایستەن و خەریکی سەوداییکردنن و لە بەشێکی دیکەی دەوروبەری شار خانوو و بازاڕێکی گەورە و چەند خان — کاروانسەرا — یان چێ کردووە، تاکو بازرگانان تیایدا بحەسێنەوە و بمێننەوە، گومان لەوەدا نییە دروستکردنی خانوو و کاروانسەرا لە شارەکان دا لە پێناو بزووتنەوە و چالاکی بازرگانی بووە، میر و میرزادەی کورد چەندین خان و کاروانسەرایان چێ کردووە تا یارمەتیی چالاکی بارزگانی بدەن.

بازرگانی ڤینیسیایی ئاماژەی بەوە داوە لە حەسنکێف شوێنی تایبەتی بۆ خان ـ کاروانسەرا ـ دروست کراوە، ئەو شوێنەش بازاڕێکی گەورەی لە خۆ گرتووە، گەر بتەوێ لە بازاڕەوە بچیتە شار دەبێ ئەو پردە مەزنە ببڕی، کە لەسەر رووبارەکە

دروست کراوه [1]، ئەمەش دەریدەخات چالاکی بازارگەریی لە حەسنکێف زۆر بەهێز بووە، تاکو ئەو پردە مەزنە بازاڕ و شار پێکەوە ببەستێتەوە.

جێگەی ئاماژەپێدانە لەبارەی چالاکی بازرگانی ئەولیا چەلەبی ئاماژەی داوە، کە میری حەسنکێف (٢٠٣٩٥٥) ئاقچە[2] سەرباری ئەوەی بازرگانی بە رێگەی کەڵەك بۆ بەغدا و شاری دیکە دەکرێ[3].

بازرگانی ڤینیسیایی ماوەیەك لە خانی کەفەند و ماوەتەوە و لەوەش دواوە، کە گوندنشینانی کورد نان و خواردەمەنی و جۆ و ئالیك بە بەهای گران دەفرۆشن، ئەم وڵاتە لە بوونی رێگران پاکە، لەبەرئەوە ماوەیەك لەو (خان)ـە بووە، کەسێك ئاریشە و گرفتی بۆ چێ نەکردووە. لەوەش دواوە، کە لەگەڵ یاوەر "کاروان باشی"ییەکەی گەلێ ئەملا و ئەولای کردووە، سەرباری ئەو کەلوپەل و کاڵایانەی بە **نرخی دوو هەزار دوو قات بووە و لە حەسنکێف ماوە، ئەو سێ هەزار دووکانی لێ بووە**، هیچ گرفتێکی بۆ دروست نەبووە[4].

هەروەها لەوە دواوە، کە گوندنشینانی وان و وستان بە رێژەیەکی زۆر هەنگوین بەرهەم دەهێنن، کە جارجار لەگەڵ پەنیر و رۆن بۆ فرۆشتن بۆ تەورێزیی دەنێرن، هەرچەندە شاری وستان رووبەڕووی وێرانکرای شا ئیسماعیل بۆتەوە، بەڵام شار و بازاڕەکەی ماوەتەوە[5].

1- Ibid, pp.152-155. - البدليسي: المصدر السابق ، ص ٣٥٠،ص٥٨٦ . مصطفى احمد النجار: شرفخان البدليسي و منهجه التاريخي من خلال كتابه شرفنامه، دار سبيريز، مطبعة حاجي هاشم، اربيل، ٢٠٠٧، ط١.ص١٨٨-١٨٩ .

٢ - ئاقضة:

٣ - ل٣٦-٣٧، ٥٤

4 - MERCHANT of VINCE, Op.cit, p.157.

5 - Ibid, p.161.

ئەوليا چەلەبی لەبارەی دانەوێڵە و کشتوکاڵی وان گوتویەتی میوە و بەرهەمی زۆرە و هەرزانە، حەوت جۆر گەنمی هەیە، حەوت جۆرە جۆی هەیە لە رەش و سپی و چەور و قەڵە، پاقلە و نۆك و دانەویڵەی یەکجاریزۆرە [1].

لەگەڵ ئەمانەش بازرگانی ڤینیسیایی باسی لەوە کردووە، بازرگانان شاری بەدلیس بەجێ دێڵن، بۆ سەوداییکردن دەچنە حەلەب و تەورێز و بەسرە، چونکە بەدلیس شتێکی لێ نییە بۆ کڕین باش بێت، کاڵا لێرە نافرۆشرێ[2].

لە تەورێزیش چالاکی بازرگانی لەوپەڕی گەرمی دایە، بازرگانان لە کاروانسەرا دەمێننەوە، کە لە چەندین شاری وەکو بەغدا و کاشان و یەزدەوە روویان تێ کردووە، لەوێدا کوتاڵی ئاوریشم و هی دیکە، هەروەها مرواری و مسك، لازەوەرد و...هتد بەرچاو دەکەوێ، کە جۆرەکانی کوتاڵی لە حەلەب و بۆرسا و قوستەنتینییە هاوردە دەکەن و ئاوریشمی سوور لە تەورێزەوە بۆ حەلەب و بازاڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەبەن، لە بەرامبەردا کوتاڵ و زیو وەردەگرن[3].

لە سەرنجەکانی بازرگانی ڤینیسیایی بۆمان دەردەکەوێ، کە چالاکی بازرگانی بە شێوەیەکی سروشتی بەڕێوە چووە، میر و سەردارانی کورد خان و کاروانسەرایان چێ کردووە و بایەخیان پێداوە، ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ برەودان بەو چالاکییە، هەندێ شار و قەڵای کورانی لەسەر رێگەی حەلەب ـ تەورێز بووە، کە خۆی لە خۆیدا گرینگیی شوێنی کوردستان لە چالاکی بازرگانی دا دەرخستووە، چونکە ئارامی و هێمنی کوردستان بە شێوەیەکی گشتیی چالاکی بازرگانی مسۆگەر کردووە، ئەمەش خاڵێکی ئەرێنییە بەلای "بازرگانی ڤینیسیایی"یەوە.

---

١ - ل٢١٩-٢٢٠.

2 - Ibid, p.158.
3 - Ibid, p.173.

ب. کشتوکاڵ و باخداری:

بەرئەنجامەکانی بازرگانی ناوبراو لەبارەی کشتوکاڵ و باخدارییەوە زیاتر سەرنجی کەسێکی گەڕیدەیە، بەڵام بۆ سەردەمی خۆی گرینگی هەیە، ئەم سەرنجانەش تا ڕادەیەکی زۆر لەبارەی بژێوی خەڵکی شار و گوندەکانەوە بەندە، ئەویش تا ڕادەیەك باسی لە چالاکی کشتوکاڵ و باخداری کردووە و بە میوە و میوەجات و بەرهەمی کوردستان سەرسام بووە، چەندین جار هەستی خۆی دەربڕیوە و باسی کردووە، ڕەز و باخیی گەورە و جوان لە دەوروبەری شاری ئورفە هەیە، کە بە شارەکەوە بەستراوەتەوە و هەر میوەیەکی بتەوێ دەستت دەکەوێ، هەروەسا ئاماژەی بۆ ئەوەش کردووە، کە لە خوارەوەی قەڵای ددو چەندان گوند بەرچاو دەکەون، کە پڕە لە نیعمەت، لە شاری جزیرەشدا هەر نیعمەت و میوەیەکی بتەوێ بە ڕێژەیەکی فرەوان دەستت دەکەوێ، لە شاری وان و وستانیش بە هەمان شێوە ئاووهەواکەی گونجاوە، بۆیە هەموو میوە و میوەجاتێك هەیە، بەرێژەیەکی فرەوان لەوێدا هەن و لە شاری سعێرتیش فندق و گوێز بەکار براون[١].

ئەولیا چەلەبی لەبارەی میوەی ئامەد گوتویەتی: "ئەو کاڵەکە بەستێنییانەی لێرە هەیە، بۆ خۆشی و شیرینی و هاوتای نییە، مەگەر کاڵەکی بۆتان بیگاتێ، "هەروەها سەبارەت بە ڕەز و باخەکانی بەدلیس باسی لەوە کردووە دە هەزار باخ لە بەدلیس هەیە، خەڵکەکەی ساڵی هەشت مانگ لەنێو باخەدا دەژین، باخی وا هەیە ساڵی دوو هەزار قروش داهاتییەتی، ئەو ڕەز و باخانەش لووتت پڕ دەکات لە بۆنی خۆش، ئەو ڕاڕەوی ڕەزانەش لە هەردوو لاوە داری مێویان خراوانەتە سەرکەپر و هێشووی ترێیان پێدا شۆڕبۆتەوە، ڕۆیشتن بە ژێریاندا دڵی مرۆڤان دێنێتە جۆش و خرۆش[٢].

هەروەها بازرگانی ناوبراو باسی دەغڵودانیشی کردووە، کە دەشتی ماردین و ئەرزنجان دوو دەشتی فرەوانن، دانەوێڵە لە کیفەندوور و ماردین و ئەرزنجان پشتیان

1- Ibid, p.145,149,151,157,161.

٢- ل٦٢، ١١٩ .

پێ بەستراوە، کەچی بارینی بەفری زۆر وایکردووە، دانەوێڵەکردن لە بەدلیس دوا بکەوێت، لە دەوروبەری تەورێزیش گەنم و جۆی زۆر کراوە[1].

جێگەی سەرنجە ئەبو بەکر تارانی مێژوونووسی دەرباری ئاق قۆیۆنلو لەوە دواوە لە ئامەد دەغڵودان کراو، هەروەها ناوچەکانی (هەتاخ، مێهری، چەموو شگەزەك، مووش، بیرە و نوسێبن دەغڵودانی لێکراوە، زۆرینەی دەڤەرەکانی کوردستان بە شێوەیەکی سەرەکیی پشتیان بە دانەوێڵە بەستووە لەوانە بەدلیس، خیزان، جزیرە و هی دیکە[2].

لەبارەی بەرهەمی دانەوێڵە شاری دیاربەکر ـ ئامەد ـ ئەولیا چەلەبی ئاماژەی داوە، کە شارەکە کەوتۆتە نێو بەردەڵان و رەقەنێك، بەڵام ناوچەکانی دەوروپشتی حەوت جۆر گەنمی دەنك درشت و جۆ و پاقلەی تێدا دەچێنرێت، کە سەماری دەئاقچەیە بەهۆی ئاوەدانی وڵاتەکەیەوە کێڵگە و زەوییەکانی زۆر بەپیت و فەڕن[3].

ج- باج و سیستەمی زەوی:

بازرگانی ناوبراو لەبارەی باجەوە دواوە و لەم رووەوە زیاتر لە شاری تەورێز لە جۆرەکانی باج دواوە، وەنەبێ لە کوردستان پێڕەوی لەو جۆرە باجانە نەکرا بێ، کەچی ئەو زیاتر لەوێ باسی کردووە، بەتایبەتی هەندێ لەو باجانە بە خەڵکانی مەسیحییەوە بەندە ئەویش لێی دواوە.

---

١ - ابوبكر طهراني: كتاب دياربكرية، تصحيح: نجاتي لوغال و فاروق سومر، كتابخانه طهوري، طهران.١٣٥٦ه.ش. ج١،ص٢٦٣،١٠٥، ج٢ ص٣٨٧ ،٣٩٣.

٢ - ابو بكر طهراني:ج١ ص١٧٣، ص٢١٠، ص٢٤٦-٢٤٧، ص٢٥٤-٢٥٥ ج٢. ص٣٧١. البدليسي:ص٣٧٠-٣٧٣، ص٥٨٠-٥٨٤.

٣ - ل٦١ .

لــەبارەی بــاجی پەنادەرانــەوە لــەوە دواوە شێروانشــا پادشــای شــێروان[1] بــاجی پەنادەرانەی[2] بە شا ئیسماعیل داوە[3].

هەروەها باسی لەوە کردووە، ئوستا جلو محەمەد چووەتە سەر ماردین و ئەوێی بێ خوێنڕشتن گرتووە و خەڵکەکەی بەشـێوەی پـەنادەران تەسـلیم بـوون[4]، پێدەچـێ ئـەم خۆڕادەستن بوونەش هەر ئەو شێوازەی باجی پەنادەرانە بێ، کە لـەو سـەردەمەدا بـاو بووە، جێگەی سەرنجە ئەبوبەکر تارانی مێژوونووسیش باسی لەو باجـە کـردووە، کـە مەلیك خەلەفی حەسنکێف داوەیە بە ئوزون حەسەن تـا واز لـە داگیرکردنـی قـەڵای کێفا بێنێ[5].

بازرگـانی ڤینیســیایی ئامــاژەی داوە بــەوەی لــە سەرتاســەری ئێــران ڕێــوڕەسمی تیولداری[6]، بەڕێوە دەچێت، گومان لـەوەدا نییـە لـەو ماوەیـەدا دەوڵـەتی سـەفەوی

---

١ - شێروان: ویلایەتێکە سەر بە هەرێمی ئازەربایجان لە کەناری ڕۆژئاوای دەریای قەزوین هەڵکەوتووە، سـەر بە دەربەند (باب الابواب) بووە. یاقوت الحموی: المصدر السابق، ج٣، ص٣٣٥.

٢ - باجی تەناهی یاخۆ پەنادەرانە (مال الامان): باجی پەنادەرانە بەسەر ئەو شار و قەڵایانە سەپێنراوە، کـە یان بەرگرییان کردووە و گیراون یاخۆ ئەوەتا خۆیان بەدەستەوە داوە، لە هەردوو باردا لە پێناو پاراستنی سـەر و ماڵی و گیانیان باجیان داوە، ئەم باجەش لە سەردەمی تەیمووری لەنگ هاتۆتە ئاراوە.جاسم مهاوی حسـین: تاریخ الغزو التیموری للعراق و الشام و اپارە السیاسـیە ١٣٨٥_١٤٠٥م رسـالە ماجسـتیر (غ.م) ، جامعـە بغداد،١٩٧٦م، ص٤٠٥.

3 - MERCHANT of VINCE,Op.cit, p.202.

4 - Ibid, p.149.

٥ - ج١ ص٢٤١

٦ - تیولداری: لە دوو بەش پێکهاتووە، تیول وشەیەکی تورکییە، ڕاسپاردنی موڵك یاخۆ عەقار لەلایەن پاشا و دەوڵەتەوە بە کەسانێ دەگەیەنێ، کە خاوەنەکەی بۆی هەبووە باج و خەرجەکەی بە شێوەیەکی کاتی بۆ خۆی بێ، بەشی دووەمی (دار) واتە هەبوون، خاوەن دەگەیەنێ، بەسەریەکەوە واتـە خـاوەن زەوی. ا.ل.س. لمتـون: مالك و زارع در ایران، ترجمە: منوچهر امیری. بنگاە ترجمە و نشر کتـاب، تهـران، ١٣٤٠ه.ش، چـاپ دوم، ص٢٠٦ . محمد معین :فرهنگ فارسی، جلد دوم، موسسە انتشـارات امیرکـبیر، تهـران، ١٣٧٦ه.ش، چـاپ یازدهم، ص١٩٨٧ .

پێویستی بەو جۆرە سیستەمە هەبووە، کە زەوی بە سەرداران و نۆکەرانی ببەخشێ بە بێ ئەوەی باجیان لێ وەرگرێ.

لەوە دواوە هەموو رەسم و باجەکانی تایبەت بە رێگە و گومرگ و دارایی لەلایەن کەسێکی تایبەتەوە سەرپەرشتی دەکرێ و بەرێوە دەبرێ، رەسمەکانیش جۆریان هەن، هەر بازرگانێك، کە لە بازاڕدا دوکانێکی هەبوو بێ، بە گوێرەی دەستکەوت و کارەکەی رەسمی داوە یاخۆ پیشەکاران هەر یەکیان بەگوێرەی ئەو بارودۆخەی هەیەتی، پولیان داوە، ئافرەتانی بێ سەرپۆشیش ئەگەر لە شوێنە گشتییەکاندا هاتۆچۆیان کرد بێ، بەپێی ئەوەی تا چەند جوانن پارەیان داوە، هەرچەندە جوانتربوو بن پارەی زیاتریان داوە[1].

سەبارەت بە گومرگیش ئەگەر مەسیحییەك هەر کالآیەك بهێنێتە تەورێز، لە سەدا دەی کەلوپەلەکەی وەکو گومرگ لێ دەسێنن، کەچی ئەگەر موسڵمان ئەم کارەی ئەنجام بدایە، لە سەدا پێنجی لێ دەسەنن، بەلآم ئەگەر کالآکەی لە تەورێز دانەنێ، تەنها پێیدا تێپەڕ ببێت، ئەوا ئەو رێژەیەی لێ وەرناگرن، بگرە کالآکەی دەکێشن، رێژەیەکی دیاریکراوی لێ دەسەنن[2].

هەرچی لەبارەی سیستەمی زەویشەوەیە دەوڵەتی سەفەوی تا ڕادەیەکی زۆر سیستەمی نیولداری پێڕەو کردووە، زەوی بەو کەسانە داوە، کە سوودیان بۆ دەوڵەتەکەی هەبووە، هەرچی سوود و دارایی زەوییەکە بۆ خۆی بووە لە بەرامبەر سالآنە ئیلخانی[3]یەوە تاکو سەردەمی قاجار[4] درێژەی کێشاوە[5].

---

1 - MERCHANT of VINCE,Op.cit, p.172.

2 - Ibid, p.172-173.

٣ - ئیلخانی:

٤ - قاجاری

٥ -مالك و زارع در ایران

بەشی شەشەم

بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی کۆمەڵایەتی و ئاینییەوە

بازرگانی ڤینیسیایی هەروەك ناوەكەی بە خۆوەیەتی، هێندە باسی بارودۆخی كۆمەڵایەتی كوردستانی نەكردووە، هەرچەندە ئەو لە بارودۆخێك هاتۆتە كوردستان ململانێی دەسەڵات لە ئارادابووە، لەبەرئەوە هەندێ سەرنجی گشتیی كۆمەڵایەتی و ئاینی خستۆتە روو، ئەو سەرنجانەش یاخۆ ئەوەتا بە ئاشكرا خستۆیەتییە ڕوو یاخود لە دووتۆیی باسی دیكە روونی كردۆتەوە. لە گرینگترین ئەو خاڵانەی ئاماژەی پێكردوون ئەمانەن:

أ. ئاشتەوایی نێوان پێڕەوانی نەتەوە و ئاینە جیاوازەكان:

بازرگانی ناوبراو لەو شارە كوردییانەی ماوەتەوە، سەرنجی گرینگی لەبارەی پێكهاتەی دانیشتووانەكەیەوە خستۆتەڕوو، لە شوێنەوارە ئاینەكانیش دواوە، لە شاری ئورفە لەوە دواوە، كە كانییەك لە لایەن موسڵمانان و مەسیحییەكانەوە رێزی لێ نراوە و بە پیرۆز سەیر كراوە[1]، ئەمەش لەگەڵ ئەوەی سەرەتا لای مەسیحییەكان پیرۆز بووە، بەڵام نەبووەتە كێشە و گرفت پیرۆزی كانییەكە لای هەردوو پێڕەوانی ئاینی وەك یەك بووە.

هەروەها لە شاری ئامەدیش چەندان كڵێسای لێ هەبووە، كە تیایدا پیرۆزترین دروشمە ئاینەكانی مەسیحی لێ بووە، موسڵمانان ڕێزیان لێ ناوە[2]، ئەم نەریتەش هەر لە زووەوە لە دیاربەكر هەبووە، ئەولیا چەلەبی ئاماژەی بەوە دواوە، پاش ئەوەی دووبارە موسڵمانان قەڵاكەیان لە گاوران سەندەوە، بەپێی پەیمانێكی حەوت خاڵ خۆیان بە دەستەوەدا، لەو خاڵانە كڵێساكانی ناو قەڵا نەڕوخێنرێت و نزرگە و گۆڕستانەكانیان تێك نەدرێ و رێگە بە مێزەرە رەنگاو رەنگەكانیان بدرێ[3]، هەر لە شاری ئامەد بازرگانی ناوبراو باسی لەوە كردووە، گەلێ لە پێڕەونی ئاینەكان لەوێ دەژین، كە ژمارەی ئەوانی دیكە لە موسڵمانان پترە، ئەوانیش مەسیحی و یۆنانی و

1- Ibid, p. 144.

2 - Ibid, p. 146-177٣٨٤سفرنامە ص..

٣ - ل٣٢-٣٣.

ئەرمەنی و جووەکانن. پێڕەوانی هەر ئاینێ پەرستگەی خۆی هەیە، کە تایبەتە بە ئاینەکەی موسڵمانان هیچ ئازارێکیان نادەن[1].

هەروەها لە شاری ماردنیش پێڕەوانی هەرسێ ئاین موسڵمان و مەسیحی و جوولەکان چوونەتە پەرستگەی تایبەتی خۆیان و لە پەرستگەی خۆیان خەریکی ڕێو ڕەسمی ئاینی بوونە و هیچ یەکیان مافی ئەوی دیکەی زەوت نەکردووە. لە جزیرەش لە پاڵ کورد زۆر نەژادی دیکەش هەبوون[2]، هەموویان پێکەوە ژیاون، هەرچەندە روونی نەکردۆتەوە، ئەو نەژادانە تورك یاخۆ نەتەوەی دیکە بوون، یان هەر نەژادێکی دیکەن؟!.

لە باسی خەڵکی شاری حەسنکێف ـ یش باسی کردووە ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە موسڵمانان و مەسیحی و جوولەکانی لێ دەژین، خەڵکەکەی بەبێ گرفت پێکەوە هەڵدەکەن و لە رووی مادییەوەش بە توانان[3].

لە بەدلیس و دەوروبەریدا کورد و نەتەوەکانی دیکە و مەسیحی لەتەك یەکدا ژیاون، باسی لەوە کردووە، لەتەك کورد ئەرمەنی لەوێ دەژین و زۆرن، لەوە دواوە لە رووی بژێوی لە موسڵمانان خراپترن، بەڵام ئەرمەنی ئەم شارە لەچاو ئەرمەنی شارانی دیکەی ئێران باشتر دەژین[4].

لە راستیدا ئەم خاڵە جێگەی سەرنجە، کە ئەرمەنی نێو کوردستان لە ئەرمەنی شوێنانی دیکەی ئێران باشتر دەژین، ئەمەش لێبوردەیی و ئاشتەوایی کورد و میرەکانیان دەسەلمێنێ.

---

1 - Ibid, p. 147سفرنامه ص٣٨٥، .

2 - Ibid, p. 150-151سفرنامه ص٣٨٩ .

3- Ibid, p. 152.

4 - Ibid, p. 158

ئەولیا چەلەبی باسی کردووە، یازدە گەڕەکی عارەبـان و مەسـیحی لـە بـەدلیس هەن، بەڵام لەم شارەدا جوولەکە و فەرەنگ و یۆنانی نییە، مەسیحییەکانی بـەدلیس بازرگانی زۆر قورس و دەوڵەمەندن[1].

بازرگانی ناوبراو لەبارەی قەڵای تەدوان و قەڵاکانی سەر دەریاچەی وان گوتویەتی: "گوندەکاتنی دەوروبەری زۆرینەیان ئەرمەنین و قەڵاکانیش کوردن و ئەرمەنی تێدان و پێکەوە دەژیـن. شـاری وانـیش زۆرینـەی خەڵکەکـەی ئەرمـەنی و نـاو قەڵاکەشـی هەموویان کوردن، دواجار لەبارەی خەڵکی شاری تەورێز باسی کردووە، زۆر لە ئێرانی و تورکمانی لێ دەژین، زۆرێك لە ئەرمەنی لە تەورێزن، ئیدی لە تەورێز بە دواوە یەك مەسیحی چییە نابینین، هەرچی لە ئاینی مەسیحی هەیە نایدۆزییەوە، جوولەکەش لە تەورێز هەن[2].

ب- پەرستگە ئاینییەکان و پاراستنیان

ئەو رۆشنبیری و پاشخانە مەسیحییەی بازرگانی ڤینیسیایی هەیبووە، وایکردووە سەرباری ئەوەی هەندێ سەرنجی بیروباوەڕی مەسیحی داوە، لە هەمان کاتدا لـە هـەر شار و قەڵایـەك کڵێسـای بەرچـاو کـەوتبێ لێـی دواوە و بیناکـەی لەگـەڵ کڵێسـای هاوشێوە لە وڵاتەکەی بەراورد کردووە، هەروەها لەو شـار و قەڵایانـەدا هـەوڵی داوە ژمارەی دانیشتووانی مەسیحی بـەراورد بکـات لەگـەڵ موسـڵمانان یـاخود هـەموو پێڕەوانی ئاینی دیکەی لەگەڵ موسڵمان بەراورد کردووە، بە واتە نـەهاتووە قـەبارەی هەر یەکەیان بە جودا پیشان بدات و لەگەڵ یەکدییان بەراورد بکات، چـونکە روانـین بەو شێوەیەی دوایی زیاتر لە بابەتییانە نێزیکە، لە بابەتی پەرسـتگە ئاینییـەکانیش بە شێوەیەکی گشتیی لـە هەنـدێ شـار و قـەڵا ئامـاژەی بـە جوولەکـە داوە، بـەڵام ئاماژەی بە پەرستگەکەیان نـەداوە، لـە باسـی مزگەوتـەکانیش پـتر ئامـاژەی بـەو مزگەوتانە داوە، کە لەو شار و قەڵایـەدا کڵێسـاش هـەن، هـەروەها باسـی هەنـدێ

١- ل١١٠

2 - Ibid, p. 159, 161, 171.

کلێسای کردووە، کە بوونەتە مزگەوت و باسی کردووە هێشتا شوێنەواری کلێسا بەسەریەوە ماوە، هەموو ئەمانەش وابەستەگی ئاشکرای بیروباوەڕی مەسیحی بازرگانی ڤینیسیایی پیشان دەدەن.

لەبارەی مێژووی شاری ئورفەوە بەشێوەیەکی ئاینی لێی دواوە، هەر تەنیا ئەو گێڕانەوەی باسی کردووە، کە لە مێژوو و کولتووری مەسیحییەوە نێزیکە، باسی لەو کردووە، ئورفە سەر بە قەڵەمڕۆی نەمرود بووە، لە شارەکە قەڵایەك هەیە، کە دیوارەکانی زۆر پتە و قایمن و مێژووی ئەو کاتیان بەسەرەوە، لەناو قەڵاکەش دا دوو ستوونی زۆر جوان بەرچاو دەکەون، کە بەرزاییان وەکو ستوونەکانی گۆڕەپانی سان ماکۆ (مەرقوس)ـە، دەڵێن، نەمرود بتەکانی خۆی لەسەر ئەو ستوونانە داناوە، هەر لەو شارەدا ئیبراهیم باوکی ئێمە ویستویەتی کوڕەکەی خۆی ـ ئیسحاق ـ بۆ خودا بکاتە قوربانی[1]، لە راستیدا بازرگانی ناوبراو هەر ئەم دوو خاڵەی لەبارەی مێژووی ئورفە باس کردووە، کە لە تێڕوانێکی ئاینییەوە لێ روانیوە، هەرچی لەبارەی کلێساکانی ئورفەوە گوتویەتی، هەر لەو شوێنەدا کانیاوێکی زوڵاڵ هەبووە، ئاوەکەی هێندە زۆر بووە، حەوت ئاشی پێ گەڕاوە، مەسیحییەکان لەوێدا کلێسایەکیان بەناوی حەزرەتی ئیبراهیم چێ کردووە، کاتێکیش هێز و توانای مەسیحی پووکاوەتەوە، موسڵمانان ئەو کلێسایەیان کردۆتە مزگەوت تا ئەمڕۆش بە کانیاوەکە دەڵێن: "کانیی ئیبراهیم"، هەروەها باسی لەوە کردووە لە ئورفە دە دوازدە کلێسای مەرمەڕی تێدایە وشە و دەستەواژەی من لە توانایان نییە وەسفیان بکەم[2].

جێگەی سەرنجە لە شاری ئورفە جگە لەو مزگەوتەی پێشتر کلێسا بووە، باسی لە هیچ مزگەوتێکی دیکە نەکردووە، لەگەڵ ئەوەش لەوێدا موسڵمانان بە توانان و خودان دەسەڵاتن، ئەم سەرنجەش لەو سەردەمدا بەندە بە وابەستەبوونیی ئاینی بازرگانی ناوبراو، لەبارەی کلێساکانی شاری ئامەد بە وردی باسی لە کلێساکانی کردووە، سەرەتا سەرسامی خۆی بۆ باڵەخانە و تەلارەکانی ئەوێندەر دەربڕیوە، کە

---

1 - Ibid, p. 143 سفرنامه ص٣٨٠

2 - Ibid, p. 144

دەهەمبەر ئەو شێوە ئەندازییە جوانانەی بـۆ بـورج و کۆشـکەکانی چـێ کـراون، بـۆ کەسێ لە ئەندازیاری نەزانێ دڵخۆش دەبێ، جوانیی باڵەخانەکانیش نیشانە و هێمـای سـەردەمە دەسـەڵاتدارەکان پیشـان دەدەن، لـە ئامـەد زۆر کڵێسـای سـەرنڕاکێش و سەرسامکەر و کۆشك و باڵەخانەی جوان بەرچاو دەکەن، کە زۆرینەیان لە مـەڕ مـەڕ چیچ کراون، ئەو کڵێسایانەش دەتوانین بڵـێین وەکـو کڵێسـاکانی ڤینیسـیان زۆر لـەو کڵێسایانە تایبەت بە یارانی عیسان، هەروەك لە رۆژگاری دەسەڵاتی مەسیحی ئەمە نیشان دەدەن[1].

ئەولیا چەلەبی لەبارەی کڵێسا و رێورەسمی مەسـیحییەکانی ئامـەد لـەوە دواوە، ئێستەش کڵێساکانی ئەوێ وەکـو خـۆی مـاون و قەشـە و مـەتران و پەتریکـەکانیان باجیان لێ ناسەندرێ[2].

بازرگانی ناوبراو باسی ئەوەشی کردووە، کە کڵێسای جەرجیس پاك تـا ئێسـتەش یەکێك لەو چەکانەی تێدایە، کە مەسیحییە پاکەکان بە کاریـان هێنـاوە و خـۆی بـە چاوی خۆی دیویەتی، هەروەها گڵکۆی "دسپینا خاتوون"یش هەر لەو کڵێسـایەدایە، هەروەها باسی کڵێسای یەحیای پاکی کردووە، کە هێندە جوان چێ کراوە سەرسـامت دەکات، ئەمە و چەندین کڵێسـای دیکـە بـەو جـۆرە چـێ کـراون، لەوانـە کڵێسـای مەریەمی پاکیزە، کە شەست میحرابی هەیە، لەنێو کڵێساکەشدا چەندین گومەزی وا چـێ کـراون، پـتر لـە سـێ سـەد سـتوون رایگرتـوون، لەوێـدا سەرانشـۆ "غوسـلی تەعمید"چێ کراوە، کە سەری نـەگیراوە[3]، ئـەم کڵێسـایانە تـا سـەردەمی بازرگـانی ڤینیسیایی ماون، ئەگەر نا باسی دەکـرد، کـە کـراون بـە مزگـەوت یـاخود ئێسـتە شوێنەواریان ماوە، چونکە هەر کڵێسایەك کرا بێ بە مزگەوت ئەو ئاماژەی پێـداوە، لەبەرئەوە هەر لەبارەی کڵێسای مەریمی پاکیزەوە گوتویەتی لەم رۆژانەدا ئەو سەردەم لای رۆژهەڵاتی کڵێساکەیان کردۆتە مزگەوت، هەرچی بەشەکەی دیکەیـە وەك باسـم

1 - Ibid, p. 146

٢ - ل٣٣

3 - Ibid, p. 147.

کرد، ئێستە قەشەکان لێی دەژین، کانیاوی جوان و رەوانی تێدایە، کڵێساکە هێندە مەزن و بڵند و دڵفێنە، هەر دەڵێی بەهەشتە، بەردەکاتنی یەکجار جوانن، ستوونەکانی هێندە زۆرن، ژماردنیان سەختە، زۆر لە کڵێسای سان مارکو (مەرقوسی پاکی ڤینیسیا دەچێ[1].

ئەولیا چەلەبی لەبارەی پەرستگەکانی ئامەد گوتویەتی لە ناوەڕاستی شاردا پەرستگەی کۆن و مزگەوتی مەزن هۆی شانازی ئامەد (مزگەوتی گەورە)یە، مزگەوتی گەورە لە سەردەمی (موسا پێغەمبەر) بنیات نراوە، یەکێك لە کۆڵەگە سپیەکانی ژووری بەعیسری لێی نووسراوە، ئەم قەڵایە کەوتبێتە دەستی هەر کەس ئێرە هەر بە پەرستگە ماوەتەوە نوێژی لێ دەکرێ[2]. وەك پێدەچێ ئەولیا چەلەبی لەگەڵ ئەوەی باسی کردووە کە پەرستگەیە، بەڵام لە ریزی مزگەوتەکانی ئامەد باسی کردووە، کە هەر کەسی دوو رەکات نوێژ لێرە بکات، دڵی خەبەر لێی قبووڵ کردووە، لەوەش دواوە کە گەلێك نیشانەی وا هەیە دەیسەلمێنێ کە کڵێسا بووە و کراوە بە مزگەوت، منارە چوار گۆشەکەی دیارە کە لە پێشدا بۆ زەنگخانە دروست کراوە، مینبەر و میحرابەکەی شێوەی کۆنە، ناوەوەی بە چلچرا و قەندیل رازاوەتەوە، کۆڵەکەی ورد و درشتی هەن، کە سێ نهۆم لەسەریەك دانراون[3].

وەنەبێ هەر تەنیا بە کڵێساکان سەرسام بوو بێت، بگرە بە هەمان شێوە سەرسامی خۆی بۆ مزگەوتیش دەربڕیوە ئەوە نەبێ بە وردی باسی نەکردووە، لەبارەی مزگەوتی ماردین گوتوویەتی لەناو شاردا کۆشك و مزگەوتی جوانیان دروست کردووە[4].

لە باشی شاری ئارمناك گوتوویەتی دانیشتووانی هەمووی مەسیحی ئەرمەنین و یەك موسڵمانیش لەوێ بەرچاو ناکەوێ، گەلێ کڵێسای لێیە، هەمووی پەرستگەی

---

1 - Ibid, p. 147.سفرنامە ص٣٨٥

٢ - ل٤٠-٤١

٣ - ل ٤٤

4 - Ibid, p. 150.

ئەرمەنییەکانن، لەوانە کڵێسای حەزرەتی یەحیا، لە هەموو کڵێساکان گەورەترە و منارەکەی بە شێوەی بورج چێ کراوە هێندە بڵندە، دەڕوانێتە تەواوی شار، زەنگەکەی هێندە گەورەیە ، دەنگی دەگاتە گوێی هەمووان[1].

لە باشی شاری تەورێز باسی کردووە چەندین کۆشك بەرچاو دەکەون، کە لەنێو هەر کۆشکێکدا مزگەوتێك لەگەڵ گەرماوێکی سەربەخۆ هەن و مزگەوتەکانیان بەو جۆرە دروست کردووە، کە خەڵکی رووی تێ بکەن، لە هیچی کەم نییە، چەندین مزگەوتیان لەناو شاردا چێ کردووە، زۆر چاکیان بنیادناوە، مزگەوتی (عمارت عالی قاپو) زۆر گەورەیە بەشی ناوەڕاستیان نەگرتووە، لەو بەشەی موسڵمانان خەریکی پەرستنن، میحراب و تاقەکەی هێندە بڵندن، ئەگەر پتر هەڵباوێی ناگاتە میچی هێشتا ئەو بەشەش تەواو نەکراوە، بەشێکی زۆری لە بەردی بەنرخ چێ کراوە، مەڕمەڕەکانی زۆر روونن، ساف و لووس و جوانن، درێژاییان پێنج تا شەش پێ دەبێت، ئەو مزگەوتە سێ دەرگەی هەیە[2].

ج. ئافرەت:

بازرگانی ناوبراو لەو هەموو شارە کوردییە گەڕاوە و ماوەتەوە، لەگەڵ ئەوەی بە گشتیی باسی خەڵکەکەی کردووە، بەڵام سەرنجێکی وای لەبارەی ئافرەتەوە دەرنەبڕیوە، هەتا باسی خانەوادەی میرە کوردەکانیشی نەکردووە، تەنیا ئەوە نەبێ لەبارەی میری حەسنکێفەوە گوتوویەتی سولتان خەلیل لەگەڵ خالخون خاتوونی هاوسەری، کە خوشکی شا ئیسماعیلە لەنێو قەڵا ژیاون[3]، جێگەی سەرنجە ئەولیا چەلەبی لەبارەی ژنانی بەدلیسەوە دەبێژێت ژنیان زۆر بە نامۆس و جوان و نازەنینن نازانم رێگە دەدەن ئافرەتیان بێتە بازاڕ یان نا[4]؟!.

---

1 - Ibid, p. 160.سفرنامە ص٤٠٠

٢ - ل٤٠٨

3 - Ibid, p. 152-153.

٤ -ل ١١٣

کەچی بازرگانی ڤینیسیایی تەنیا لە باسی شاری تەورێز باسی ئافرەتی کردووە و دەڵێت بێ سەرپۆش دەتوانێ لە بازاڕ بسووڕێتەوە، بەو مەرجەی باج بدا، لە رووی رەنگیشەوە ئافرەتی ئەوێ، تەورێز، سپین، جلوبەرگیان وەکو جلوبەرگی ئێرانییانە سینەیان والآیە، تەنانەت جلوبەرگی پیاوانیش لەبەردەکەن، سەرباری ئەمانە زۆر بە خراپی باسی ئافرەتی تەورێزی کردووە، کە لە راستیدا ئەم باسکردنە دوورە لە راستییەوە، چونکە باسکردنی ئافرەت بەو جۆرەی کە داوێن پاك نەبن، بەهیچ جۆرێك کارێکی بابەتییانە نییە و روانینێکی هەڵەیە[1].

د- چەند سەرنجێکی دیکە:

بازرگانی ڤینیسیایی لەگەڵ ئەوەی باسی ئەو میرە کوردانەی کردووە کە جێگەی سەرنجی بوون، کەچی باسی هەندێ بابەتی کات بەسەربردنی نەکردووە، کە میرانی کورد خەریکیان بووە، رەنگە ئەمە پێوەندیی بەوەوە هەبووبێ لە نێزیکەوە نەیناسیون، ئەوەتا لەبارەی راووشکارەوە دواوە، کە شا ئیسماعیل بڕیاری داوە کۆشك لە شاخی ئەو ئاژەڵانە چێ بکەن، کە لە راووشکار دەیانکوژێ، لێهاتوویی لە ڕاودا مەزنایەتیی شا ئیسماعیلی نیشان داوە و کۆشکانیش لە تەورێزی پایتەخت لە شاخی ئاژەڵ سازکراون تا خەڵکی بیبینێ[2]. هەروەها شەرەفخانیش لەوە دواوە کە میرانی کورد بۆ کات بەسەربردن خەریکی راووشکار بوون و ئەم کارەیان بۆیە ئەنجام داوە بۆ ئەوەی لێهاتووییان لە سێرەگرتن و ڕاو تاقی بکەنەوە، نەك لە رووی ئابوورییەوە سوودی لێ وەرگرن وەکو ئەو کارەی راوچی خەریکییەتی[3] هەروەها ئەبوبەکر تارانیش باسی لەوە کردووە ئەسکەندەری کوڕی قەرە یوسف لەگەڵ میرە کوردەکان بۆ ڕاووشکار دەچوو[4]

---

1 - Ibid, p. 168-172..، بڕوانە سفرنامە پەراوێزی ژمارە ٤ ص٤١٢

2 - Ibid, p. 164-166.

٣ - الشرفنامة مصطفى احمد النجار ص٢١٩-٢٢٠

٤ - دیاربکرییە ل١١٩.

لەبارەی خواردنیشەوە باسی ئەوەی کردووە، کە گوندنیشانی کورد، میوە و نـان و خواردنی ئاسایی ڕۆژانەیان هەیە[1]، دیارە ئەو میوە و دانەوێڵانەی هەن، هـەر ئەوانـە بۆ خواردن سازدەکەن، کەچی لە باسی شاری تەورێز گوتویەتی، زۆرینەی خەڵکەکـەی هەموو گۆشت دەخۆن، بەتایبەتی گۆشتی مەڕ، کە زۆر بە تام و ناسـکە بەلایانـەوە، بەڵام گۆشتی گا زۆر ناخۆشە، خەڵکی زۆر کـەم دەیخـۆن، ماسیسـش لێـرە زۆرە، لـە دەریاچەیەك کە ڕۆژە ڕێیەك دەبێ، لەوێ دەیهێنن، بوونێکی نا جۆری هەیە، هەروەها میوەیەکی زۆر دەخۆن، سەرباری زەیتون، کە زۆر بە تامە، هـەروەها لـە تـەورێز زۆر گیای لێیە، لەوانە چەندان جۆر سەوزە و کەلەم و پیـاز و...هتـد، سـەرباری بـرنج و دانەوێڵە [2]. هەروەها لە چاپتەری هەژدەدا باسی نەورۆزی کردووە و ناوی هێناوە، کە شا ئیسماعیل تا نەورۆز، واتە ساڵی نوێ لە کۆشکەکەی لە خوی ماوەتەوە، دواتر بۆ شەڕی پاشماوەی ئاق قۆیۆنلو ڕووی لە بەغدا کردووە[3].

---

1 - Ibid, p. 155-156.

2 - Ibid, p. 170-172.

3 - Ibid, p. 197.

بەشی حەوتەم

بایەخی سەفەرنامەکە لە رووی دابینکردنی ئاو و تەندروستییەوە

أ. دابینکردنی ئاو:

یەکێك لەو سەرنجە گرینگانەی بازرگانی ڤینیسیایی لە گەشتنامەکەیدا دەریخستووە، پرسی دابینکردنی ئاوە، بە پلەی یەکەمیش دابینکردنی ئاو وەکو سەرچاوەیەکی بژێوی ژیان باسی لێوە کردووە.

سەبارەت بە گوندنشینانی دەوروبەری قەڵای جەمەلەین دەبێژێت: "کە ناوچەیەکی هەژارە و وشك و برینگ و بێ ئاوە، بەڵام لە ئەشکەوتەکانی چیا حەوزی مەزنیان هەڵکۆڵیوە و لە بەهار پڕی ئاو دەکەن و لە تەواوی ساڵ بەکاری دەهێنن"[1]. هەروەها لەبارەی شاری ئامەدەوە باسی ئەوە دەکات،کە ئاوی گەلێ زۆرە، لەبەرئەوە گەلێ کانی و سەرچاوەی لێ هەڵقوڵاوە، هەندێکی لەنێو شارە و هەندێکی لە دەشتە و هەندێکی لە کێوەکانە و بەگشتی پڕە لە سەرچاوە، لەو شارەدا کۆمەڵێ رووبار بەو شارەدا تێدەپەڕن، لە بەهاران دا بە شێوەیەکی سەرسامکەر و خێرا ئاو هەڵدەکشێ و بەرەو حەسنکێف و جزیرە دەڕوات، ئەولیا چەلەبی زۆر بە وردی لە سەرچاوە و رووبارەکانی شاری ئامەد دواوە، لە باسی کانیاوەکانی باسی لە کانیاوی (عەین حەمرە و عەین عەلی) و ئاوی کانی قەڵاتی نیوە کانی چوار بەردە و کانی درزی پیرێژن. لەبارەی کانی چوار بەردە دەبێژێت:"ئاوەکەی ئەوەندە ساردە، کەس ناتوانێ چوار بەردی یەك لە دوای یەك لەنێو ئاوەکە دەربێنێ، بۆیە ناوی چوار بەردەیان لێناوە، ئەو ئاوە پاکە لای مەیدانی نسوح پاشا بە بن دیواری قەڵا دەڕوات...لەبارەی سەرچاوەی رووبارەکانیشەوە باسی لە شەتول عەرەب و دیجلە کردووە، نێوانیان لەگەڵ فورات نێزیکەی پەنجا تاکو هەزار فرسەخە، کە لە چیاکانی دیاربەکرەوە هەڵدەقوڵێن، کە چوار سەرچاوەیان هەیە. لەبارەی ئاو خواردنەوەشەوە دەڵێت: "ئاوی حەمرە یەکجار بە ئاسانی هەرس دەکرێ، ئاوی شەتیش بۆ خۆشی و پاکی بێ وێنەیە و هەموو جۆرە نەخۆشییەکی سینگ و دەغەزێك لەنێو دەبات، لە زستاندا سەهۆڵێکی بلورینی هەیە[2].

---

1 - Ibid, p.145.

٢ - ل٤٦-٤٧. ل٥٢-٥٣. ل٦٢.

بازرگانی ناوبراو بۆ دابینکردنی ئاو لە شاری ماردین باسی لەوە کردووە، ئـاو بـە گوێرەی پێویست نییە، چونکە ئاوی ئەم ناوچەیە سوێرە، بەڵام لـە راسـتیدا جێگـەی سەرسووڕمانە باوەڕ بەوە بکرێت، ئاوی ماردین سوێر بێت، چونکە چەند ساڵێك بـەر لەوە ئەبوبەکر تارانی مێژوونووسی دەرباری ئاق قۆیۆنلـو باسـی لـەوە کـردووە، کـە ماردین و دەوروبـەری مەڵبەنـدێکی تـژی بـەپیت و فـەڕی دانەوێڵـە و میوەجاتـە و دەشتەکەشی جێگەی سەرسوڕمان بووە[1]، لەبەرئەوە ناکرێ ئاوی ماردین سوێر بێت.

ئەولیا چەلەبی لەبارەی جزیرە دەبێژێت: "بەر لەوەی خودای مەزن ئەم دنیایە چـێ بکات، ئەم جزیرەیە ئاوەدان بووە و بەهەشتێکە لە نێوان شەتولعەرەب و فوراتدا"[2].

هەروەسا ئەولیا چەلەبی لەبارەی ئاوی قەڵای ماردینەوە دەڵێچت: "لەنێو قـەڵادا گەلێك ئەشکەوت و کەلێن و قوژبنی هەیە، ئاویشی بەشی دە سـاڵی خـۆی تێدایـە، هەر بارانێك لە ئاسمان بێتە خوارێ، ئاوی سەر بەرزایی و لووتکـەکانی چـۆڕێکی بـە خۆڕایی ناچێت، بگرە هەمووی بە جۆگە بەردینەکانیدا دێتە نێو ئەمباراوەکانی"[3].

لەبارەی حەسنکێفەوەش باسی لەوە کردووە، سەرباری ئەوەی سـوودیان لـە ئـاوی رووبار وەرگرتووە، هەروەها لە ئەشکەوتیش حەوزیان هەڵکەندووە تا ئاوی تێ بکەن، شەرەفخانیش لە ئاوی سازگاری حەسنکێف دواوە[4].

ئەولیا چەلەبی باسی کردووە، ئەو زێیەی لە دیاربەکرەوە (ئامەد) دێـــتە خـوارێ بە حەسنکێف تێدەپەڕێ[5].

بازرگانی ڤینیسیایی ئەوەندەی لە بەدلیس ماوەتەوە سـەرنجی داوە، شـارێکی پـڕ ئاوە، لە قەڵاکەشی دا کانی هەیـە، بـەڵام بـە گـوێرەی پێویسـت نییـە، هەرچـەندە بەسیانە لەگەڵ ئەمەش لە زستان بەفر هەڵـدەگرن و ئـەنباری دەکـەن و لـە هاوینـدا

---

1 - Ibid, p.147,148,150 .ابوبکرالگهرانی:المصدر السابق،ج١،ص٥٥،٢٥٥،ج٢،ص٢٦٣،١٠٥.

٢ - ل٦٩

٣ - ل٧٣

4- Ibid, p.154-155.

٥ - ل٨٨

بەکاری دێنن، لە راستیدا شەرەفخان سەبارەت بە سەرەتای ئاوەدانی لە بەدلیس باسی رووبار و کانییەکەی و ئاوە سازگارەکەی کردووە[1]، لە باسی قەڵای وان لەوە دواوە، کانییەك هەیە هەموو دانیشتووانی قەڵا سوودی لێ وەردەگرن[2].

ئەولیا چەلەبی لەبارەی رووبار و کانیاوەکانی باسی کردووە، کە لە بەدلیس بە شێوەی ئاودار و جۆگەلەوە بیست کانیاوی هەیە، جگە لەمانە لە هەموو دۆڵ و شیوەکانیشی کانی هەڵدەقوڵێن، ئەم کانیاوانە زۆر گەورە نین[3].

ب. تەندروستی:

هەرچەندە بە شێوەیەکی کورت باسی لە هەندێ لایەنی تەندروستی کردووە، بەڵام ئەم سەرنجە گرینگەی پێداوین، لەو سەردەمەدا گرینگیان بە جۆرە تەندروستییەك داوە، کە بە بیروباوەڕی ئاینی تێکەڵ بووە، باسی لە نەخۆشی گەڕ و گولی و تا کردووە، لە شاری ئورفە هەم موسڵمان و هەم مەسیحییەکان کانی ئیبراهیمیان بە پیرۆز زانیوە و ماسییان تێدا نەگرتووە، چونکە باوەڕیان وا بووە، ئەو کەسەی تادار بێت، بە بڕواوە خۆی بخاتە نێو کانییەکە چاك دەبێتەوە، لەبەرئەوە ئەو کانییەیان زۆر لەنك پیرۆز بووە، هەروەسا شەش میل لە دەرەوەی شار کانییەکی دیکە هەبوو، کە نەخۆشانی گەڕ وگولیی چاك کردۆتەوە، بەو مەرجەی بیماران بە باوەڕەوە بچنە نێوی، سەرەتا دەبێ پێنج رۆژ بە ڕۆژوو بن و ئاوی زۆر بخۆنەوە و خۆیان بە ئاوی کانییەکە بشۆنەوە، دواتر نابێت پێنج رۆژی دیکە خۆیان بشۆن، پاشان ماوەی دە تا دوازدە رۆژ ئاوی ئەو کانییە بخۆنەوە یاخۆ چاك دەبن، یاخود بە توندی نەخۆش ناکەون[4]، لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ بۆ چارەسەری نەخۆشی پەنایان بۆ ئەو کانییە بردووە، کە لە بڕوا بوونیانەوە سەرچاوەی گرتووە.

---

1 - Ibid, p.158 البدليسي: المصدر السابق: ص٣٠٨

2 - Ibid, pp.161-162.

٣ - ل١١٧

4 - Ibid, p. 144.

هەروەها باسی لەوە کردووە، کـە لـە تـەوریز لـە دەوروبـەری بالاخانـەی ئـوزون حەسەنی سەرداری ئاق قۆیۆنلو، سەرەڕای مزگەوت نەخۆشخانەیەك چـێ کـراوە، کـە کەلوپەلی پێویستیی تێدایە و گەلێ مەزنە و لە مزگەوتەکەی تەنیشتی گەورەترە، لە ماوەی ئوزون حەسەن و یەعقوبی کوڕی هەزاران خەڵکی بێنـەوا لـەو نەخۆشـخانەیە بوون و زنجیرەکانیان تا سەردەمی یەعقوبیش پاراستبوو[1]، گومان لەوەدا نییە میرانـی کوردیش گرینگیان بـە چـێکردنی نەخۆشـخانە داوە، بەتایبـەتی مـیر شەمسـەدینی رۆژەکی لە بەدلیس لە گەڕەکی کۆك مەیدان نەخۆشخانەی چێ کردووە[2].

لەبارەی سەرنجی بازرگانی ڤینیسیایی بۆ دابینکردنی ئاو و تەندروستییەوە بۆمـان دەردەکەوێ: -

یەکەم:- زۆر گرینگی بە دابینکردنی ئاو بۆ خواردنەوە داوە و ئەو دابینکردنانەی باس کردووە، کە لە وڵاتی خۆیدا نەبوون، بەتایبەتی هەڵگرتنی ئاو و ئەنبارکردنی بۆ وەرزی هاوین.

دووەم:- سـەرباری ئـەوەی بیروبـاوەری خـەڵکانی لـە رووی تەندروسـتییەوە دەرخستووە بە تایبەتی لە ئورفە، هەروەها باسی نەخۆشخانەشی کردووە.

---

1 - Ibid, p.173.178.

٢ - البدليسى:المصدر السابق،ص٦٢٣.

ئەنجام

دەکارین بەرئەنجامەکانی باسەکە لەم خاڵانەدا بخەینەڕوو:

١- بازرگـانی ڤینیســیایی لــە ماوەیــەکی هەســتیاردا ســەردانی کوردســتانی کــردووە، گەشتەکەی بە پلەی یەکەم بە مەبەستی بازرگانی بووە، کەواتــە دەکــارین بێــژین درێــژەی ئــەو گەشتانەیە، کە باڵوێز و بازرگانانی ڤینیسیایی بۆ کەمکردنــەوەی گوشــاری دەوڵــەتی عوسمــانی دەهەمبەریان، بۆیە هاتوونەتە کوردستان و ئێران.

٢- بازرگـانی ڤینیســیایی روونــی کردۆتــەوە لــە رووی موســڵمانییەتییەوە، کــوردان لــە نەتەوەکانی دیکەی ئێرانییان موسڵمانترن و پتر بە بــاوەڕی ئیســلامەوە پابەنــدن، لــە ســەرەتادا میرە کوردەکان لەبەر بانگهێشتی شا ئیسماعیلی سەفەوی روویان لێ نا و بە رووکــەش کــڵاوی سووریان لەسەر دەنا، بەڵام لە دڵەوە کورد لەگــەڵ ســەفەوی نــەبووە، مــیرە کوردەکــانیش ئــەم هەنگاوەیان وەکو سیاسەتکردن ناوە، بگرە خەڵکەکەشی مەزهەبی سەفەوییان قبووڵ نەبووە.

٣- بازرگانی ڤینیسیایی بە پێچەوانەی هاونشتمانییەکانی دیکەی، بە شــێوەیەکی ئــەرێنی باسی کوردی کردووە، لەگەڵ ئەوەی هاونیشــتمانەکانی تــەنیا بــە کوردســتان تێپــەڕیوون، ئــەو ماوەیەکی باش لە کوردستان ماوەتەوە و بە چاوی خۆی بینیویەتی کوردستان تژییە لە تــەناهیی و ئارامی، لەگەڵ ئەوەی دەڤەرەکانی پڕ لــە شــاخ و هــەردن، بــەڵام دوورە لــە کــاری رێگــری و جەردەیی.

٤- میرە کوردەکان پاش رووخانی دەوڵەتی ئاق قۆیۆنلو توانیویانە خۆیان بــەهێز بکەنــەوە و دووبارە سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن، هەرچەندە شا ئیسماعیل ســەرەتا ویســتویەتی بــە هــێمنی کۆنترۆڵیان بکات، کەچی ئەم سیاسەتەی سەری نەگرت، هەرچەندە خوشکی خۆی دا بە ســوڵتان خەلیلی میری حەسنکێف، دواجــار هێــزی لەگــەڵ بــەکارهێنان، بــەڵام نــەیتوانی بــە ئامــانجی سەرەکیی خۆی بگات.

٥- جوگرافیــای مێــژوویی کوردســتان زیــاتر لــە نیــوەی تــەواوی ئــەم گرینگییــەی لــە گەشتنامەکەدا پێکهێناوە، کە برێتییە لــە ناســاندنی قــەڵا و شــارە کوردییــەکان و پێکهاتــەی

کارگێڕی و دانیشتووانی باکوری کوردستان، زانیاریی ورد و زۆر گرینگی لەو بارەوە داوە و دەریخستووە میرنشینە کوردییەکان خودان سەربەخۆیی خۆیان بوون.

٦- لەرووی دانیشتووانەوە پێکهاتەی نیشتەجێیانی کوردستان بە پلەی یەکەم کوردبوون، پاشان مەسیحی و جوولەکە لێی نیشەجێ بوون و کوردستان مەڵبەندی پێکەوە ژیان و لێبوردن بووە.

٧- چالاکی بازرگانی لە کوردستان لە جموجووڵ دابووە، بە تایبەتی لەو شار و قەڵایانەی کەوتوونەتە سەر رێگەی تەورێز ـ حەلەب، کوردستانیش ئارام بووە و رێگەی بازرگانیش پارێزراوە، میرە کوردەکانیش کاروانسەرایان چێ کردووە، تا بازرگانان لێی بحەسێنەوە.

٨- بەشێوەیەکی فرەوان لە کوردستان میوە و میوەجات کراوە، هەروەها گرینگیش بە کشتوکاڵ دراوە، بۆ ئەوەش پشتیان بە رووبارەکان و سەرچاوە و کانییەکانی کوردستان بەستووە.

٩- لەتەك نەتەوەی کورد چەندان نەتەوە و پیڕەوانی ئاینی ئاینزایی دیکە لە شارە کوردییەکان ژیاون، هەر یەکەیان پەرستگەی تایبەتیی خۆیان هەبووە، موسڵمان لەگەڵ ئەوەی دەسەڵاتداربوون، کەچی ئازاری پیڕوانی ئاینی دیکەیان نەداوە، بازرگانی ڤینیسیایی بە شێوەیەکی ئەرێنی باسی لەمە کردووە، هەروەها باسی لە زۆرینەی کڵێسای ئەو شارانە کردووە، کە بینیویەتی و ماوەیەکی باش لێی ماوەتەوە، ئەو کڵێسایانەشی لەگەڵ کڵێسا ڤینیسیاییەکان بەراورد کردووە و بە جوانیی و قەشەنگیان سەرسام بووە، سەرباری ئەوەش باسی مزگەوتیشی کردووە.

١٠- بازرگانی ڤینیسیایی باسی جەژنی نەورۆزی کردووە، هەرچەندە بە شێوەیەکی کەم باسی کردووە، بەڵام ئەمە روونی دەکاتەوە، کە نەتەوەکانی ئێران یادی ئەو جەژنەیان کردۆتەوە.

١١- دانیشتووانی باکوری کوردستان بۆ دابینکردنی ئاو پشتیان بە چەند رێگەیەك بەستووە، لەوانە هەڵگرتنی ئاو و ئەمبارکردنی لە حەوزی گەورەی نێو ئەشکەوت و سوود وەرگرتن لە ئاوی کانی و رووبار، هەروەها هەڵگرتنی ئاو لەوەرزی زستان و بەکاربردنی لە وەرزی دیکە.

سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە:

ابوبکر طهرانی: ابوبکر طهرانی الاصفهانی (وفاه بعد ٨٨٦ك/ ١٤٨٢ز)

ـ کتاب دیاربکریه، تصحیح: نجاتی لوغال و فاروق سومر، کتابخانه طهوری، طهران ١٣٥٦ هـ.ش

البدلیسی: الامیر شرفخان بن شمس الدین بن شرفخان (ت ١٠١٠هـ/١٦٠٣م)

ـ شرفنامه، ترجمه: محەمەد جمیل الملا الروزبیانی، مؤسسه موکریانی، اربیل، ٢٠٠١، گ٢ .

حەسەن روملو: حەسەن امیر سلطان روملو (وفاه بعد ٩٨٥هـ/ ١٥٧٧م)

حەسەن التواریخ، به اهتمام: عبدالحسین نوائی، بنگاه ترجمه ونشری کتاب، تهران، ١٣٤٩هـ.ش ج ١١.

ابن حوقل: ابو القاسم محەمەد بن علی النصیبی (ت ٣٦٧هـ/ ٩٧٧م)

ـ صوره الارض، دار مکتبه الحیاه، بیروت، ١٩٧٩ .

فضل الله روزبهان خنجی: فضل الله روزبهان بن فضل الله خنجی الاصفهانی (وفاه ٩٢٧ هـ/١٥٢٠م)

- تاریخ عالم ارای امینی، بەکوشش: مسعود شرقی، انتشارات خانواده، ایران ،١٣٧٩هـ.ش.

یاقوت الحموی (شهاب الدین ابو علی عبدالله یاقوت بن عبدالله) (ت٦٢٦ هـ /١٢٢٨م)

- معجم البلدان، قدم لها: محەمەد عبدالرحمن المرعشلی دار احیاء التراث العربی، بیروت، ١٩٩٧.

ـ سفرنامەهای و نیزیان در ایران (شش سفرنامه) ترجمە: منوچهر امیری، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، ١٣٨١ ه.ش، تهران.
ـ ئەبوبەکر تارانی: کتێبی دیاربەکرییە، وەرگێڕانی: سەلاحەدین ئاشتی، بنکەی ژین،٢٠٠٧، سلێمانی، چاپ یەکەم.
ـ اسکندر بیگ ترکمان: تاریخ عالم ارای عباسی جلد١، ، چاپ گلشن، تهران١٣٥٠ه.ش،ص٣١.
ـ ئەولیا چەلەبی : کورد له مێژووی دراوسێکانیدا و:ناکام،
- رحله الایطالي کاسبارو بالبی الی حلب –دیر الزور- عنه – الفلوجه- بغداد سنه ١٥٧٩: عربها عن الایطالیة و علق علیها الاب د.بطرس حداد ٢٠٠٨، دار العربية للموسوعات،
ـ شەرەفنامە و: هەژار

-MERCHANT of VINCE and others: A NARRATIVE of ITALIAN TRAVELS in PERSIA, Translated by Charles Gery, BURT FRANKLIN PUBLISHER, U.S.A, NEW YORK, N.D .

دووەم: ژێدەر:

- احمد عبدالعزیز محمود: الامارة الهذبانیة الکردیة في ازربیجان و اربیل و..، موسسة موکریانی، اربیل،٢٠٠٢.
- ا.ل.س. لمتون: مالك و زارع در ایران، ترجمە: منوچهر امیری. بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ١٣٤٠ه.ش ،چاپ دوم.
- جاسم مهاوي حسین: تاریخ الغزو التیموري للعراق و الشام و اثاره السیاسیة ١٣٨٥- ١٤٠٥م رسالة ماجستیر (غ .م) جامعة بغداد،١٩٧٦.
- حسام الدین علي النقشبندی: ازربیجان (دراسة في احوالها السیاسیة والحضاریة)، اطروحة دکتوراة (غ .م)، جامعة بغداد،١٩٨٤.

ـ حكيم احمد خوشناو: الكورد و بلادهم عند البلدانيين و الرحالة المسلمين (٢٣٢-٦٢٥ه/ ٨٤٦- ١٢٢٩م) دار الزمان ، ٢٠٠٩.

- رابیعە فەتاح: کوردستان لە سەدەی پازدەی زایینییدا، وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٥.

- ستانلي لين بول: الدول الاسلامية، ترجمة: محەمەد صبحي فرزات، دمشق، ١٩٧٤.

ـ کورد و کوردستان لە نیگای چەند گەڕیدەیەکی رۆژئاواییەوە:وەرگێڕانی لە تورکییەوە: شوکور مستەفا، دەزگەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠

- لسترنج: جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی مترجم:محمود عرفان،تهران، ١٣٨٣ ه.ش ، چاپ ششم .

- مصطفى احمد النجار: شرفخان البدليسي و منهجه التاريخي من خلال كتابه شرفنامه، دار سبيريز، مطبعة حاجي هاشم، اربيل، ٢٠٠٧.

- منوچر دانش پژوه: بررسی سفرنامەهای دورەصفوی، انتشارات. دانشگاه. اصفهان، فرهنگستان هنر، پایز١٣٨٥ ه.ش.

ـ میرێلا گەلێتی: کورد و کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتاڵی دا لە سەدەی (سێزدەم -نۆزدەزم) وەرگێڕانی: جاسم تۆفیق، پێداچوونەوەی: سەلاّح رێبوار، بنکەی هەنگاو بۆ بلاّوکردنەوەی رۆشنبیری کوردی، ستۆکهۆڵم، ١٩٨٧.

- محەمەد معین: فرهنگ فارسی، جلد دوم، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ١٣٧٦ه.ش، چاپ یازدهم.

-نیشتمان بشیر: الكرد والسلاجقه، اطروحة دكتوراه، جامعه صلاح الدين، اربيل، ٢٠٠٠.

ـ سفرنامه اوربیان به ایران، ژان شیبانی، ترجمه: سید ضیاالدین دهشیری، تهران ١٣٨٤ ه.ش، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم.

ـ والتر هینس:تشکیل دولت ملی در ایران، ت: کیکاووس جهانداری چ چهارم ١٣٧٧ه.ش، تهران،انتشارات خوارزمی.

ـ هانس روبرت رویمر: ایران در راه عصر جدید (تــاریخ ایــران از ۱۳۵۰-۱۷۵۰) ت: اذر اهنچی، انتشارات تهران، پاییز ۱۳۸۰ه.ش،چ۱.
ـ محەمەد بایراقدار: ئیدریس بەدلیسی، وەرگێڕانی، شکور مستەفا، چاپی یەکەم، کوردستان،۱۹۹۹ز، چاپخانەی وەزارەتــی پــەروەردە، کتــێبی ســەنتەری برایــەتی٤، ل١٤-٣٨.
ـ د. قادر محەمەد حەسەن: اسهامات الكرد في الحضارة الاسلامية(دراسـة عـن دور الكرد الحضاري في مصر و بلاد الشام خـلال عـهـد المماليـك ، سـبيريز، ط١ن مصـبعة الحاج هاشم، اربيل ٢٠٠٩.
ـ: جيمز ا كوريك: رنســانس، ترجمــه:ازيتا ياسـائی، تهـران ١٣٨٨ ه.ش، چـاپ هفتم، انتشارات ققنوس.
ـ حيدر لشكري: الكرد في العرفة الاسلامية، دهوك.
ـ حسين مير جعفری: تاريخ تيموريان و تركمانان، انتشارات دانشگاه اصفهان،
ـ منوچهر پارسا دوست: شاه اسماعيل اول، شركت سهامی تهران، ١٣٧٥ه.ش
دوريات:
- د. شـاكر خصـباك: الاكـراد في نظـر العلمـاء و الرحالـة الغـربيين. مجلـة شمـس كردستان. العدد (٢) حزيران ١٩٧٠
- ميريلا غاليتي: التراث الكردي في مؤلفات الايطاليين، ترجمة: د. يوسـف حـيي، گۆڤاری کۆڕی زانیاریی عیراق (دەستەی کورد) ١٩٨١، بەغدا.

پاشکۆ
سەدەی شازدەیەمی زاینی
نادیارێکی خەڵکی ڤینیسیایی

ئەم راپۆرتە بەسوودە لەلایەن بازرگانێکی نەناسراوی ڤینیسایی لە ساڵانی ١٥١٧- ١٥٢٠ز نووسراوە، لەو کاتەی بەدوای لەشکری شای ئێران "شا ئیسماعیل"دا بووە، خەریکی شەڕکردن لەگەڵ میری کارانیا Cara mania بوو. ئەو کابرایە سەردانی ماردین، وان و بەتلیس دەکات و باسی قەڵا و قوللەکانی شارەکان دەکات، هەروەسا باسی هەلومەرجی بازرگانی دەڤەرەکە دەکات. لەبارەی کوردانەوە دەبێژێت: (ملکەچی قبووڵ ناکەن و بە خراپی بەخێوکراون، ئەگەرچی کڵاو و جامانەی سوور لەسەر دەنێن، بەڵام لە دڵەوە سۆفی sophiani راستەقینە نین، تەنیا بەکڵاو و جامانە نەبێ. کوردان لەچاو میللەتانی دیکەی ئێران زۆرتر پابەندن بە ئیسلامەوە، بەڵام فارسەکان سەر بە ئاینزایەکی دیکەن بەناوی sophiana کوردان ناخوازن بچنە نێو ئەو ئاینزایەوە ئەگەرچی کڵاو و جامانەشیان سوورە، وا دیارە لەدڵەوە گوێ نادەنە رۆژی مردن. ل ٨٠ – ٨١) زۆرینەی کوردان سەر بە ئاینزای سونەن، بەشێکی کەمیشیان سەر بە ئاینزای شیعەن، پێڕەوی دروشمی Cuius region, eius et religio (واتە لە ئایندا پێڕەوی فەرمانڕەواکانیان دەکەن. لە سەدەی ١٦ز لە کاتی شەڕەکانی نێوان ئیمپراتۆری عوسمانی و ئێرانی، زۆرینەی کوردان پاڵپشتیان لە ئاینزای سونە دژی دەوڵەتی سەفەوی دەکرد. خاڵێک جێگەی بایەخ و سەرنجدانە ئەویش ئەوەیە، کە ئەو کابرایە لە بارەی کوردستانەوە دەبێژێت:

(ئەو وڵاتە وەك شامی شەریف وایە، ڕێگری و دزی نییە، لەم ماوەیە لای ئەو (خان)ـە بووم، کەس شتێکی خراپی لەگەڵ نەکردم... ل ٨٠ب) هەروەها دەست نیشانی ئەوە دەکات، کە شا ئیسماعیل لە شکرێکی شەش هەزار کەسی ڕەوانەی سەر بەدلیس دەکات، بەڵام بە ماوەیەکی کەم ناچار دەبێ لەشکرەکەی بانگ بکاتەوە و بۆ بەرەیەکی دیکە ڕەوانەی بکات " ل ٨١") بەشێوەیەکی گشتیی ناوەڕۆکی ئەم باسە سوودبەخشە بەهۆی دەستنیشانکردنی چەند زانیارییەکی بەکەڵك تێیدا.

ناوی شار و قەڵا	سەرنجی بازرگان یان مانەوەی
بیره	ڕێگەی بازرگانی لەسەر ڕێگەی حەلەب.
ئورفە	شوێنی شوێنەواری نەمرود.
جەمەلەین	قەڵایەکە لە بەدلیس، ناوچەیەکی وشکە.
قەرە ئامەد	پیڕەوانی هەموو ئاینەکان بە ئاشتەوایی دەژین و پـڕە لـە کلێسا.
ددو	سێ ڕۆژ لێی ماوەتەوە .
ماردین	لەسەر کێوێ هەڵکەوتوو، کۆشك و مزگەوتی جوانی لێیە.
جزیره	هەر میوە و خواردنییەك بتەوێ دەست دەکەوێ.
حەسنکێف	شاری شاهان، دوو مانگ لێی ماوەتەوە.پردی حەسـنکێف سەرسامی کردووە.
ئایخو	قەڵایەکە، لەرووی ئیدارییەوە سەر بە حەسکێفە.
ساسۆن	قەڵایەکە، لەرووی ئیدارییەوە سەر بە حەسنکێفە.
ئەرزن	قەڵایەکە، لەرووی کارگێڕییەوە سەر بە حەسنکێفە.
سعێرت	فندق و گرێز زۆر بەکاربراون
کیفەندوور	یەك مانگ ماوەتەوە.
بەدلیس	پازدە ڕۆژ ماوەتەوە
تەدوان	دژێکە لەسەر کێوێ بەرامبەر دەریاچەی وان.
وستان	وێرانەیە بەدەستی سەفەوی.
وان	قەڵایەکە کورد و ئەرمەنیی لێن
پیگێری	قەلایەکە بەلای ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی وان.
ئابل گیریس	قەڵایەکە بەلای ڕۆژئاوای دەریاچەی وان.
ئەخلات	لە شوێنەواری دەردەکەوێ شارێکی گەورەیە.
ئەلاتامدیا	حوکمڕان و دانیشتووانەکەی تورکمانن.

خوی		له کۆندا شارێکی گەورە بووە، شوێنی راووشکاری شا ئیسماعیله.
تەورێز		پایتەختی ئاق قۆیۆنلو و شائیسماعیل.
مەرەند		له دەشتێکی جوان هەڵکەوتووە و شارێکی بچووکە و بازاڕێکی هەیە.
چەمووشگوزەك بازرگانی ناوبراو بە قەڵاکەی سەرسام بووە.
ئەرزنجان		له دەشتێکی جوان هەڵکەوتووە، شارێکی گەورەیە.
توقات		شارێکی گەورەیە.
مەلاتیە		شارێکە سەر بە سوڵتانی قاهیرەیە، لەوێ (ئەڵوەند) دوا میری ئاق قۆیۆنلوی بە بەندکراوی دیوە.
سیواس		شارێکی گەورەیە.
ئارمناك		دانیشتووانەکەی هەموویان ئەرمەنین.
خەرپووت		ئوردوگەی شا ئیسماعیل.
حەلەب		رێگەی بازرگانی.
دیاربەکر		هەرێمی گەورەی سەر بە ئێران.

میر یاخۆ دەسەڵاتدار	قەڵەمڕۆ یاخۆ دەسەڵاتدارێتی
عەلائولدەولە	ئامەد، ئورفە، خەرپوت
ئوستاجلو	فەمانڕەوای دیابەکر لەلایەن شا ئیسماعیل.
خەڵکەکەی	ماردین
حاکمێکی کورد	جزیره
سوڵتان خەلیل	حەسەن کێفا و دەوروبەری (ئایخو، ساسۆن، ئەرزن).
قەنبەر بێگ	لەلایەن شا ئیسماعیل، ئەرزن.
میرێکی کورد	کیفەندوور
سیراج بەگ	بدلیس
زێدی بەگ	وان و دەوروبەری (لێدانی سکە و خوێندنەوەی خوتبە)

وێنەکان

جەنگی چاڵدێران

حسن کیفا

شا ئیسماعیلی سەفەوی

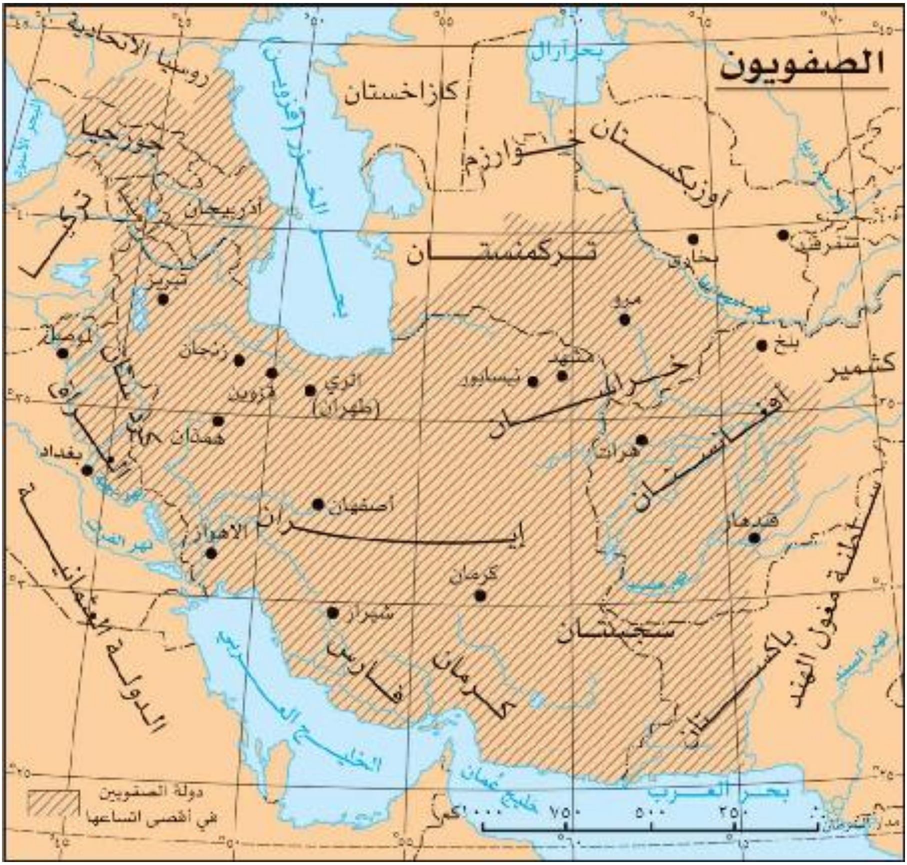

سنووری دەوڵەتی سەفەوی

شاری ئامەد

مدينة الرها ـ اورفه

ئورفه

شووراى شارى ئامەد

پردەكەى حسن كيفا

شوورای شاری ئامەد

سنووری دەوڵەتی ئاق قویونلو

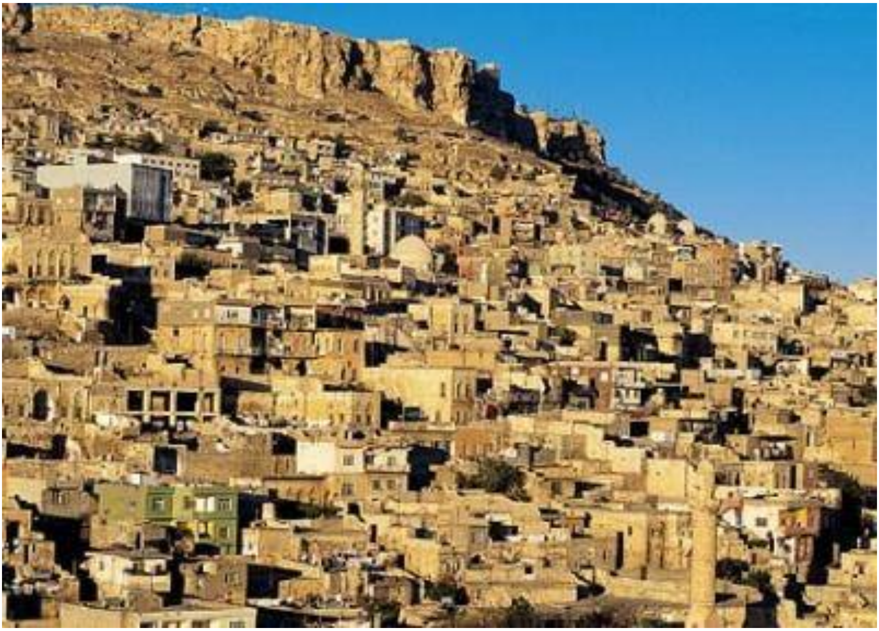

شاری مادرین

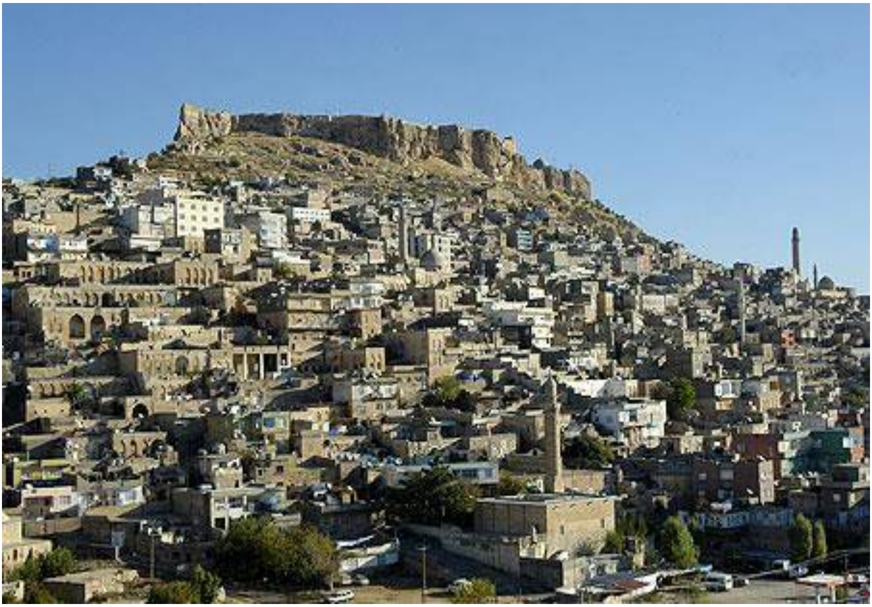

ماردین

ماردين

ماردين

حسن کیفا

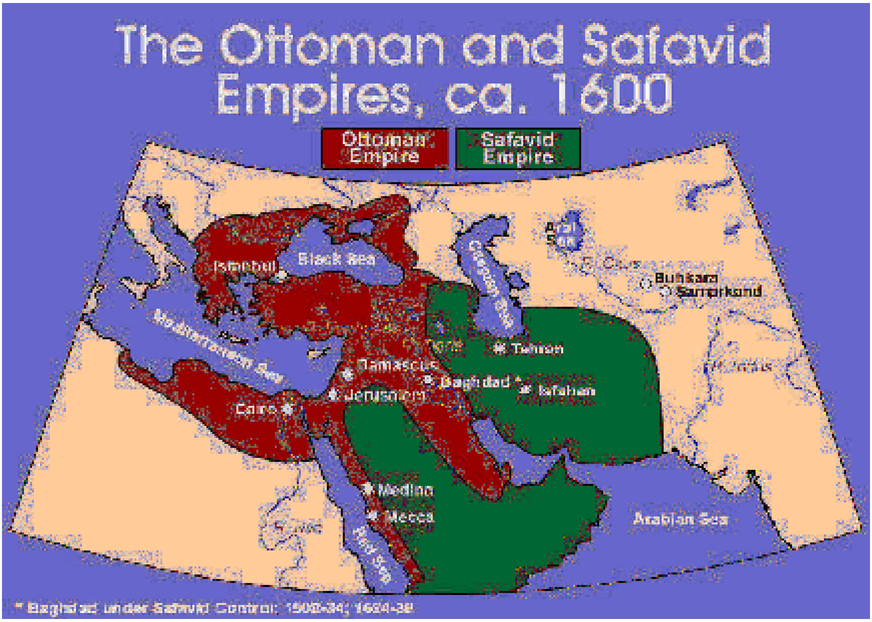

سنووری دەوڵەتی عوسمانی و صەفەوی ساڵی ١٦٠٠ ز

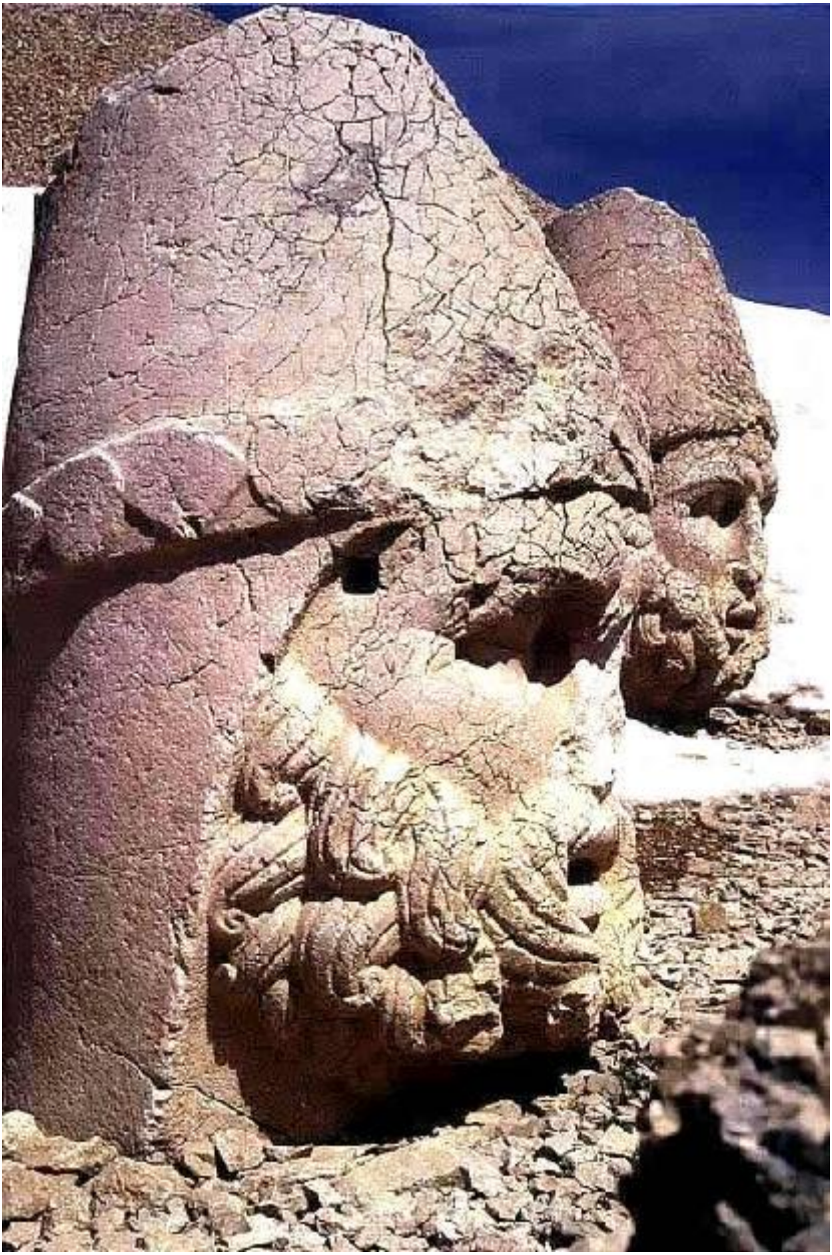

نەمرووود (شوێنەوارەکانی ئورفە)

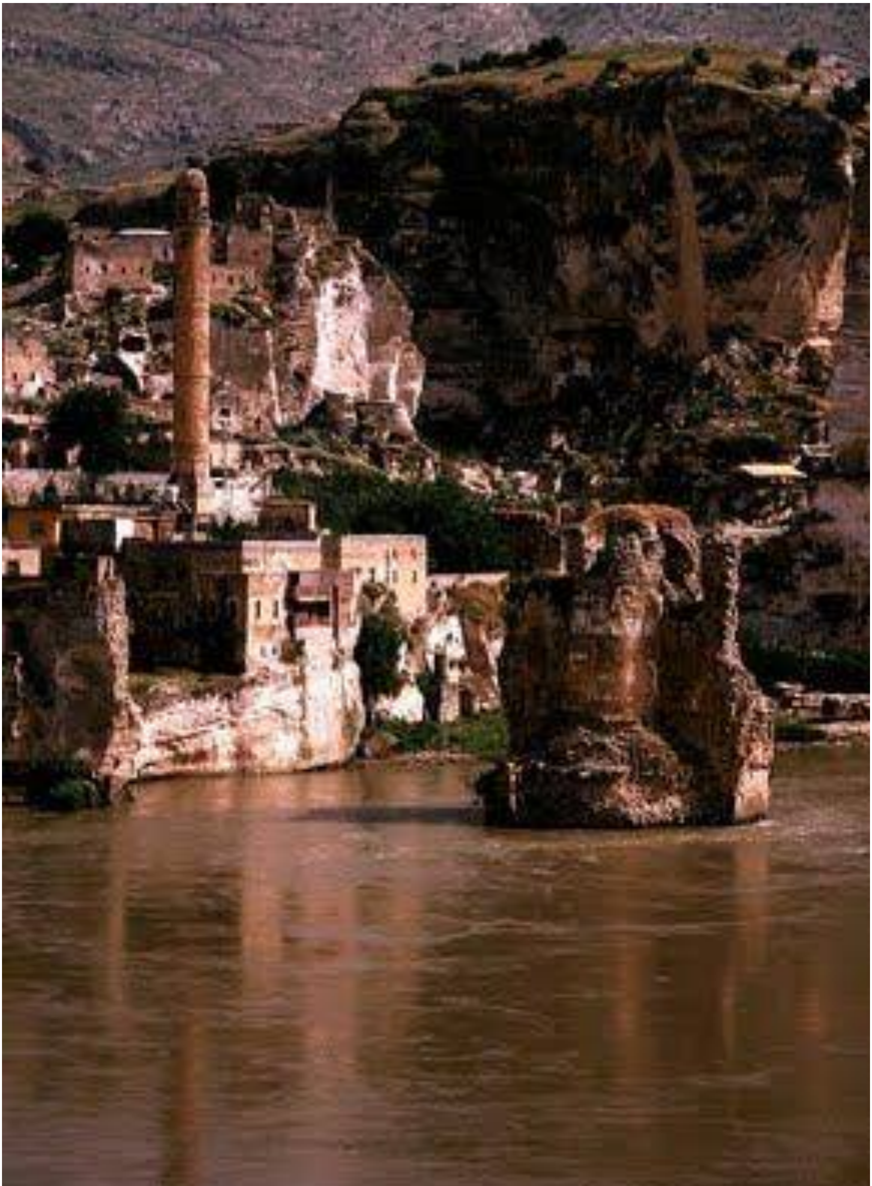

حسن كيفا

شا ئیسماعیلی سەفەوی

شا ئیسماعیلی سەفەوی

قزلباش

پەیکەری شا ئیسماعیل لە (ئەردەبیل)